

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

ORCID ID: 0009-0004-9574-1537

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:327:341.7/.8(470+571:497)"1774/1875" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.38>

DJELOVANJE RUSKIH DIPLOMATA NA BALKANU (1774-1875)

Apstrakt: *Diplomatija je važna sastavnica moći, osmišljena i vješta aktivnost, sredstvo za provođenje vanjske politike radi omogućavanja državama da postignu svoje ciljeve. To se posebno odnosi na široki spektar specifičnog djelovanja Rusije i njenih diplomatsko-konzularnih misija i na Balkanu tokom „dugog devetnaestog veka“. Pojava državnih dužnosnika koji su zastupali prvenstveno privredne interese Rusije u inozemstvu povezana je s reformatorskim zahvatima cara Petra I. Rusija je vodila aktivnu vanjsku politiku, koja se manifestirala u različitim smjerovima, uključujući izlazak i na strana tržišta. Veoma značajan korak bilo je stvaranje njenih stalnih inozemnih predstavništava. Rusija je do 1701. otvorila šest stalnih misija u Evropi (u Poljskoj, Nizozemskoj, Švedskoj, Danskoj, Austriji i Osmanskom carstvu). Istodobno, Petrograd šalje u inozemstvo konzule „da štite interese Njegovog Carskog Veličanstva“. Prve konzulate osnovala je Rusija u zapadnoj Evropi (u Amsterdamu 1707, u Veneciji 1711, u Hamburgu 1713, u Parizu 1715, u Antverpenu 1717, u Beču 1718, u Bordou i Cadizu 1723), na Istoku (u Kini 1719, u Perziji 1720, te u Osmanskom carstvu 1774. - shodno odredbama Kučuk-Kajnardžijskog mira). Pojava njene konzularne službe bila je uzrokovana sličnim razlozima, kao i onih zapadnoevropskih - razvojem trgovine i pomorstva. S razvojem privatnog poduzetništva i proširenjem konzularnih poslova usmjerenih na zaštitu ruskih građana i njihovih interesa, ruska konzularna služba postupno je poprimila tradicionalan oblik. Usložnjavala se sa širenjem i produbljivanjem međunarodnih komunikacija. Među konzularnim funkcijama isticale su se prvobitno dvije - osiguranje prava i interesa ruskih građana u inozemstvu, te razvoj i jačanje trgovinsko-privrednih veza između Rusije i inozemstva. U periodu nakon Kučuk-Kajnardžijskog mira (1774) do izbijanja Velike istočne krize (1875), rastao je broj konzulata, a povećavala se, uz obim i različitost poslova, i kvalificiranost diplomatskog osoblja. Razlike u funkcionalnim odgovornostima konzula u zapadnim i istočnim zemljama uticale su na unutarnju organizaciju konzularne službe Rusije. Posebno njeno obilježje u Osmanskom carstvu i istočnim zemljama bila je politička usmjerenost konzularnog rada.*

Konzuli su tretirali i rješavali trgovačke, ali i brojne političke probleme. Pravci njihovog djelovanja u oslabljenoj osmanskoj državi („bolesnik na Bosforu“) bili su uvjetovani osobitostima te države i njenim položajem ovisnim od volje velikih sila: državno-pravnim sistemom drugačijim od evropskog, islamom kao primarnom vjerom, multietničnošću i neravnopravnom prirodom odnosa s vodećim evropskim zemljama. Prilagođavajući se tim uvjetima, ruska konzularna služba se oslanjala na francuska iskustva zasnovanim na režimu kapitulacija, dok je za svoje dalekosežne ciljeve rješavanja Istočnog pitanja koristila prisutnost i instrumentalizaciju značajnog procenta pravoslavnog stanovništva u Osmanskom carstvu. Ruski konzulati u zemljama Istoka i Zapada isprva su bili podređeni raznim odsjecima, a kasnije departmanima Ministarstva vanjskih poslova. Zbog multifunkcionalnosti konzularne službe nastao je sistem dvostruke subordinacije (privredni i vanjskopolitički resor), što je usložnjavalo njen rad. Ruski konzuli na Balkanu zastupali su ambicioznu „istočnu politiku“ svoje države. Njihove dodatne funkcije su nadilazile one konzularne: suprotstavljanje inoslavnoj propagandi radi očuvanja, zaštite i osiguranja pravoslavlja; borba za dominaciju ruskog uticaja i u kulturnoj, obrazovnoj i prosvjetnoj sferi; uspostavljanje kontakata s političkim krugovima pravoslavnih naroda pod osmanskom upravom, podrška njihovim planovima za postizanje političke neovisnosti.

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Rusija, Balkan, politika, diplomatija, propaganda.

THE ACTIVITIES OF RUSSIAN DIPLOMATS IN THE BALKANS (1774-1875)

Abstract: Diplomacy is an important component of power, a deliberate and skillful activity, a means for implementing foreign policy to enable states to achieve their goals. This particularly applies to the wide range of specific activities of Russia and its diplomatic-consular missions in the Balkans during the „long nineteenth century.“ The emergence of state officials who primarily represented Russia's economic interests abroad is linked to the reformist endeavors of Tsar Peter I. Russia pursued an active foreign policy, which manifested in various directions, including entry into foreign markets. A very significant step was the establishment of its permanent foreign missions. By 1701, Russia had opened six permanent missions in Europe (in Poland, the Netherlands, Sweden, Denmark, Austria, and the Ottoman Empire). Simultaneously, Petrograd sent consuls abroad „to protect the interests of His Imperial Majesty.“ Russia established its first consulates in Western Europe (in Amsterdam in 1707, Venice in 1711, Hamburg in 1713, Paris in 1715, Antwerp in 1717, Vienna in 1718, Bordeaux and Cadiz in 1723), in the East (in China in 1719, Persia in 1720, and in the Ottoman Empire in 1774 – according to the

provisions of the Treaty of Küçük Kaynarca). The emergence of its consular service was due to similar reasons as those of Western European countries – the development of trade and maritime affairs. With the development of private entrepreneurship and the expansion of consular duties aimed at protecting Russian citizens and their interests, the Russian consular service gradually took on a traditional form. It became more complex with the expansion and deepening of international communications. Among consular functions, two initially stood out: ensuring the rights and interests of Russian citizens abroad, and developing and strengthening trade and economic ties between Russia and foreign countries. In the period after the Treaty of Küçük Kaynarca (1774) until the outbreak of the Great Eastern Crisis (1875), the number of consulates grew, and along with the volume and diversity of tasks, the qualifications of diplomatic staff also increased. Differences in the functional responsibilities of consuls in Western and Eastern countries influenced the internal organization of Russia's consular service. Its particular feature in the Ottoman Empire and Eastern countries was the political orientation of consular work. Consuls dealt with and resolved trade, as well as numerous political problems. The directions of their activities in the weakened Ottoman state (the „sick man of Europe“) were conditioned by the peculiarities of that state and its position, dependent on the will of the great powers: a state and legal system different from the European one, Islam as the primary religion, multi-ethnicity, and the unequal nature of relations with leading European countries. Adapting to these conditions, the Russian consular service relied on French experiences based on the system of capitulations, while for its far-reaching goals of resolving the Eastern Question, it used the presence and instrumentalization of a significant percentage of the Orthodox population in the Ottoman Empire. Russian consulates in Eastern and Western countries were initially subordinate to various sections, and later to departments of the Ministry of Foreign Affairs. Due to the multifunctionality of the consular service, a system of dual subordination (to economic and foreign policy departments) arose, which complicated its work. Russian consuls in the Balkans represented their state's ambitious „Eastern policy.“ Their additional functions went beyond consular ones: opposing non-Orthodox propaganda to preserve, protect, and secure Orthodoxy; fighting for the dominance of Russian influence in the cultural, educational, and enlightenment spheres; establishing contacts with political circles of Orthodox peoples under Ottoman rule, and supporting their plans to achieve political independence.

Key words: Ottoman Empire, Russia, the Balkans, politics, diplomacy, propaganda.

Diplomatija je „sluga državničkog umijeća“ posebno velikih sila, kao državna aktivnost na području vanjske politike ona podrazumijeva specifičnost

metoda i aparat koji obavlja te djelatnosti.¹ Rusija je, uz zapadnoevropske zemlje, „ušla“ u međunarodnu arenu krajem XV i početkom XVI stoljeća. Diplomatska služba ove zemlje razvijala se s jačanjem njene državnosti.² Njeno formiranje odvijalo se u XVI-XVIII stoljeću - istodobno sa sličnim procesima u evropskim zemljama.³ Prema mišljenju prvih ruskih diplomata sve države su se dijelile na stepene prema njihovom političkom značenju. Ruski car je mogao malo kojeg vladara priznati jednakim sebi. Prije nego bi s nekim vladarom stupili u diplomatske odnose, nastojali su u Rusiji saznati, da li je on nezavisan vladalac ili „urođenik“ (vazal).⁴

Ruski historičari na rusko-osmanski rat 1768–1774. gledaju kao „на начальный акт участия России в Восточном вопросе“.⁵ Rusija je 1774.

¹ R. Vukadinović, *Politika i diplomacija*, Zagreb 2004, 8; L. Kos Stanišić-S. Domjanić, *Diplomacija u međunarodnim odnosima: od vojne diplomacije preko obrambene diplomacije do diplomacije sigurnosti?*, *Analiz Hrvatskog politološkog društva*, br. 1, Zagreb 2021, 280-282; opšir. И. С. Алексеев, *Искусство дипломатии. Не победить, а убедить*, Москва 2017.

² R. Vukadinović, *Politika i diplomacija*, 15. Od prve polovine XVI stoljeća Rusija je bila država s ogromnim kopnenim granicama, s velikim brojem raznolikih susjednih država. Ona je imala razgranatu diplomatsku službu i jedinstven organ spoljne politike - „Посольский приказ“ odnosno Посланичка kancelarija, koja je dostigla vrhunac sredinom XVII stoljeća. Nastavila je razvoj od 1718. kao „Kolegijum inostranih dela“, a od 1802. kao „Ministarstvo inostranih dela“ – vidi: *Ruski diplomatski predstavnici u Beogradu u ličnim beleškama i uspomnama na prelomu 19/20. veka*, priredili A. Timofejev-J. Mironova, Beograd 2024, 11-12; opšir. Г. Л. Кессельбреннер, *Известные дипломаты России от Посольской избы до Коллегии иностранных дел*, Москва 1999; Н. М. Рогожин, *Посольский приказ: Колыбель российской дипломатии*, Москва 2003.

³ Opšir. О. М. Торшина, История становления и развития консульской службы, *Вестник Российского университета дружбы народов*, Серия: Юридические науки, № 3, Москва 2009, 84-86; С. Г. Курбанов, Консульская служба в России от истоков и до современности: развитие и становление, *Управленческое консультирование*, № 9, Санкт-Петербург 2015, 175-180; В. В. Первенцев, *Консульская служба России в XVIII - начале XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Дипломатическая академия МИД России, Москва 1992; О. В. Лебедева, *История и эволюция дипломатической службы России*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД Российской Федерации (МГИМО), Москва 2019.

⁴ Zadatak diplomatskih predstavnika kroz stoljeća sastojao se u tome da predstavljaju i štite svog vladara i državu, da promatraju i izvještavaju. Pri kraju XVI stoljeća javljaju se strani rezidenti u Rusiji. S rastom njihovog broja pooštrevale su se mjere nadzora. Širom Evrope vladalo je opšte mišljenje da je diplomatski predstavnik špijun okružen počastima. Holandski poslanik u Moskvi u XVIII stoljeću, Belrode, javlja da nije slobodan ni za tren od pratnje odvratnih pristava koji ga nadziru. Ruski odnosi sa stranim vladarima održavali su se prvobitno preko „velikih poslanika“, „lakih poslanika“ ili izaslanika i „glasonoša“. Razlika je ovisila nešto o važnosti i svrsi poslanstva. a nešto o tome, koliko je bila udaljena od Rusije država, u koju su se njena poslanstva otpremala – prema: B. Krizman, *Postanak moderne diplomacije*, Zagreb 1957, 61-62, 85-86.

⁵ Francuska, Engleska i Habsburška monarhija održavale su diplomatske odnose s Portom od XVI stoljeća, imali su znatnu vremensku prednost nad Rusijom, stekavši veliko iskustvo u odnosima s Osmanskim carstvom – vidi: В. Б. Каширин, Ошибки министра-резидента: к вопросу о роли российского представителя в Константинополе А. М. Обрескова в возникновении русско-

odredbama mira u Kučuk-Kajnardžiju, „получала право учредить по своему усмотрению консульства в любой точке Османской империи“.⁶ Stekla je i prvi put status samostalnog zaštitnika interesa pravoslavnih hrišćana u Osmanskom carstvu.⁷ Rang ruskog predstavnika u Istanbulu podignut je na nivo ambasadora, uspostavljena je i mreža ruskih konzulata u nekim gradovima (Smirna, Bukurešt, Trabzon, itd).⁸ U XVIII stoljeću je, prije ovog mirovnog ugovora, među stranim diplomatama preovladavalo osjećanje strahopoštovanja prema sultanu. Audijencija nekog diplomate je kod sultana bila moguća pod određenim uslovima. Savremenici su taj prijem ovako opisivali: „Natjeran da najprije skine oružje, pješke i nepokrivene glave, ostavljen je na unutrašnjoj kapiji da čeka dok mu se ne dozvoli da pređe strašni prag i ode dalje do takozvane Kapije blaženstva. (...) Tada se ponosni vladar potrudio da primi skromnog poslanika, koji nije imao pristup prostorijama same palate, već se nalazio u posebnom dijelu, sagrađenom za tu svrhu, gdje su pred njega doveli poslanika, sa obje strane poduprte rukama dva glavna crna evnuha (...). Poslije poklona i pozdrava, izaslanik je pročitao pozdravni govor sultanu, na šta je on odgovorio samo jednim dobronamjernim pogledom“. Takva praksa postepeno je napuštana nakon stava ruskog ambasadora Nikolaja Repnina (Н. Васильевич Репнин), koji je stigao u Istanbul nedugo nakon potpisivanja mira u Kučuk-Kajnardžiju. On je sa podsmjehom gledao na „besmislenу ceremoniju“. Odbio je da u njoj učestvuje pod prijetnjom da će odustati od audijencije. Njegovo držanje bilo je u vezi s ruskim trijumfom u rusko-osmanskome ratu i potpisivanjem mira kojim je Rusija izašla na Crno more. Primjerom Repnina vodile su se potom i drugi strani

турецкой войны 1768–1774 гг, в: *Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв.*, Москва 2024, 33-34.

⁶ Урог. Г. Л. Арш, *Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I. Очерки*, Москва 2013, 53; Т. Стоилова, Торжественное российское посольство в Константинополе после Кючук-Кайнарджийского мира 1774 года. Организация поездки, *Bulgarian Historical Review*, 1–2, Sofia 2020, 52-55; Т. Stojanović, *Ruska dominacija na Balkanu*, Ljetopis, Zagreb 2016, 139.

⁷ V. Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965, 89. Mada se govorilo o „vjerskim manjinama“, to je, u biti, značilo zaštitu nemuslimana. Vlaška i Moldavija, nominalni dijelovi Osmanskog carstva, došle su pod ruski protektorat, uz pravo Rusije na prolaz njene trgovačke flote kroz Bosfor i Dardanele. Rusija se time približila realizaciji težnje o izlasku na „topla mora“. Ubrzo je kreiran 1782. „Grčki projekat“ („Греческий проект“) ruske carice Katarine II sa ciljem podjele Osmanskog carstva, a time i Balkana između Rusije i Austrije; opšir. Е. И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение)*, Москва 1955.

⁸ Ugovor je obavezivao Portu da za ruske monarhe primjenjuje carsku titulu na turskom jeziku (padišah). Sedam članova ugovora bavilo se raznim pitanjima zaštite prava i interesa pravoslavnih hrišćana u Osmanskom carstvu. Formulacija niza članova dala je prostor za široka tumačenja, što je izazvalo veliku zabrinutost u diplomatskim krugovima Engleske i Francuske; opšir. К. А. Жуков, *Отношения России и Османской Турции в конце XV – начале XX в, в: Россия и Восток: феноменология взаимодействия и идентификации в Новое время*, Санкт-Петербург 2011, 122-123.

diplomati.⁹ Pored osmanskih vlasti, i domaća hrišćanska elita često je iskazivala odbojan stav prema ruskim predstavnicima.¹⁰ Posebno obilježje ruske konzularne službe u Osmanskom carstvu i istočnim zemljama bila je politička usmjerenost njihovog djelovanja.¹¹ Konzulati su bili „uši i oči“ Rusije.¹² Publicista s početka XX stoljeća Aleksandar Amfiteatrov (А. В. Амфитеатров) položaj ruskih konzula u „evropskoj Turskoj“ okarakterizirao je kao „dvosmislen“: s jedne strane „super jaki, najjači mogući, u očima ovdašnjih vlasti i naroda“, a sa druge „potpuno bespomoćni i nemi pred Konstantinopoljem i Petrogradom“.¹³

Brojni historičari smatraju da je između Evrope i osmanskoga svijeta sve do posljednjih godina XVIII stoljeća postojala svojevrсна „željezna zavjesa“.¹⁴ Konzularna služba evropskih zemalja prisutnih na Levantu se razvijala i

⁹ M. Antić-M. Mitić, Kulturni aspekti u Carigradu u odabranim svedočanstvima venecijanskih i ruskih diplomata (XVIII i XIX vek), *Baština*, sv. 61, Leposavić 2023, 338-340.

¹⁰ Uhodan sistem veza između muslimana i hrišćana bio je formiran bez učešća Rusije. Pokušaji ruskih predstavnika da se uklope u njega lokalne su elite doživjele kao napad na njihove prerogative. Pokloni su igrali važnu ulogu u odnosima između stranih predstavnika i osmanskih vlasti. Kultura dara (bakšiša), koji je mogla biti znak pažnje, izraz zahvalnosti, poštovanja ili oblik mita, tradicionalno bila je tradicionalna. Kako je stoljeće kasnije napisao ruski generalni konzul u Kairu, Ivan Leks (Иван М. Лекс), na Istoku „bez bakšiša ne možete ništa“. Stoga je dodijeljivan novac ruskim konzulima za darove, kao i sami darovi – vidi: О. Е. Петрунина, Первые российские консулы в Османской империи во время мира и войны (1776–1787), у: *Россия - Турция - Греция: возможности диалога на Балканах*, Москва-Санкт-Петербург 2021, 37-39.

¹¹ Opšir. Е. В. Сафронова, *Становление и развитие консульской службы Российской Империи в XVIII – начале XX в.*, Санкт-Петербург 2002. U tom pogledu ilustrativna je jedna uputa ruskom konzulu u Plovdivu 1857-1877. Gerovu (Найден Д. Геров), kojem su povjereni posebni zadaci: „očuvanje jedinstva i cjelovitosti naše pravoslavne vjere među narodima koji je ispovijedaju“; korištenje uticaja „u korist uspostavljanja pravoslavlja na tim prostorima i uništavanja uticaja zapadnih agenata i misionara“; pružanje podrške ruskim podanicima i praćenje njihovog ponašanja; izvještaji o stanju pravoslavnih hramova i škola, o njihovim potrebama; „o osobama iz reda pravoslavnog stanovništva plovdivskog kraja“, posebno Bugara, koji bi željeli dobiti obrazovanje u Rusiji. Slični su zadaci dati i drugim ruskim konzulatima u „evropskoj Turskoj“. S jedne strane, to su bile ustanove namijenjene reguliranju privatno-pravnih odnosa, a sa druge, predstavništva Rusije među pravoslavnim narodima; opšir. Е. В. Сафронова, Эволюция функций консульских учреждений Российской империи в XVIII-начале XX вв., *Научные ведомости Белгородского государственного университета*, № 9(40), вып. 2, Белгород 2007, 148-161.

¹² А. М. Дронов, Русские консульства в Далмации в контексте политических процессов у южных славян Австро-Венгрии и на габсбургско-османском пограничье в 70-е гг. XIX в., *Славянский альманах*, вып. 3-4, Москва 2018, 72.

¹³ М. Л. Ямбаев, Русские консулы – проводники политики России в Старой Сербии на рубеже XIX-XX вв., у: А. Ю. Тимофеев-М. Л. Ямбаев-И. Антанасевич, *Дипломаты российской империи в Старой Сербии на рубеже веков*, Белград 2024, 166; М. Jambajev, *NJ. E. Aleksandar Arkadjevič Rostkovski*, <https://srpskistav.com/autorski-tekstovi/nj-e-aleksandar-arkadjevic-rostkovski/>.

¹⁴ S. Faroqi, *Sultanovi podanici: kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 330.

usložnjavala naročito u XIX stoljeću.¹⁵ Percepcija Balkana prvih decenija tog stoljeća odvijala se kroz prizmu brojnih faktora. Težnje balkanskih hrišćana prema samostalnoj vlasti bile su ograničene konkurentskim i sukobljenim interesima velikih sila.¹⁶ Ruski diplomati bili su među prvima koji su se suočili s problemom identifikacije Balkana u ruskom javnom mnijenju.¹⁷ Ruski diplomatski resor odredio je prioritete i izradio program vanjskopolitičkih odluka u balkanskom smjeru. Za prvog ruskog konzula u Crnoj Gori smatra se Aleksej Mazurevski (А. О. Мазуревский), postavljen 1804. za konzula u Boki Kotorskoj koja je bila pod vlašću bečkog dvora. Crnogorski mitropolit Petar I Petrović Njegoš je napisao objavu koja je čitana na pijacama gdje su se okupljali Crnogorci: „Sve činovničke starješine i svi Crnogorci i Brđani su dužni da uvažavaju, poštuju i slušaju ruskog konzula, a kada posjećuju Kotor i druge gradove da navrate kod njega i obrate se za mišljenje, kao i da se požale za bilo kakve nepravdičnosti“.¹⁸ Krajem februara 1838. stigao je u Kneževinu Srbiju, nakon otvaranja austrijskog konzulata u Beogradu, i ruski konzul Gerasim Vaščenko (Г. В. Ващенко). Bio je uporan u nametanju ruskih planova, s ambicijama da bude nadređen knezu Milošu Obrenoviću.¹⁹ Lakše je u Srbiji bilo

¹⁵ Od vremena sultana Sulejmana Zakonodavca (1520.–1566.) počinje uspostava režima kapitulacija, odnosno ugovora koji su pojedine osobe, u određenim pitanjima, izuzimali od vlasti i zakona osmanske države u kojoj su boravile, a stranim konzularnim predstavnicima davali široku konzularnu sudbenost. Sistem kapitulacija je bio sredstvo prodora evropskog kapitalizma u privredu Osmanskog carstva. – vidi: L. Gašparović, Osnove sustava kapitulacija kao međunarodnih ugovora sui generis u Osmanskom carstvu (XVI. – XVIII. st), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 4, Zagreb 2009, 680, 686–687; A. Kasumović, Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878–1881. godine, *Godišnjak*, knj. 43, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 2014, 237–238.

¹⁶ „Što se više razmišlja o važnom pitanju pada Turskog carstva“, pisao je 1829. Nesselrode (Карл В. Нессельроде), ruski ministar vanjskih poslova, „sve se više zapada u labirint teškoća i komplikacija“ – prema: M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2007, 95.

¹⁷ Д. Р. Шарафутдинов, *Формирование взглядов российских дипломатов о Балканах в первой четверти XIX века*, Исторические исследования: материалы II Междунар. науч. конф., Чита 2013, 29–31.

¹⁸ A. Nikiforov, Prva ruska predstavništva u Crnoj Gori i Srbiji, *Istorijski zapisi*, br. 1–2, Titograd 1991, 129.

¹⁹ Na Vaščenkove prigovore u kojima se spominjalo ime ruskog cara, jedno svjedočanstvo veli da je knez Miloš odgovorio sljedeće: „Gospodine konsule, ako taj tvoj car želi da ima u Kragujevcu koga koji će činiti baš sve po njegovoj volji, neka pošalje jednoga svoga đenerala (a ima ih dosta, Bogu hvala), pa neka mu zapovedi: da danas vas dan gleda uz Lepenicu, sutra – niz Lepenicu, a preko sutra – vas dan onamo na Sušicu! A mene neka ostavi na miru, da se dogovaram s ovim namučanim narodom; pa šta nađemo mi da je nama dobro neka je dobro i njemu“. U Istanbulu je sačinjen tzv. Turski ustav u koji je Rusija ugradila svoje ideje koje su na kraju pomogle da se knez Miloš 1839. zbaci sa kneževskog trona – vidi: A. Nikiforov, *Prva ruska predstavništva u Crnoj Gori i Srbiji*, 131–132; R. J. Popović, Delatnost prvog ruskog konzula u Srbiji Gerasima Vaščenka 1838–1843. godine, *Istorijski časopis*, knj. LXV, Beograd 2016, 183–187; B. Zlatković, Kazivanja i zapisi savremenika o diplomatiji kneza Miloša za vreme njegove prve vlade (1813–1839), u:

promijeniti kneza nego ruskog konzula, kaže Milorad Ekmečić, dok historičar Nil Popov (Н. А. Попов, 1833-1892), navodi da je ruski konzul u Srbiji „po kad kad još zasedao u Sovjetu i svagda pregledao njegova rešenja“.²⁰ Srbija je na Zapadu tretirana iz ugla svog vjersko-slavenskog srodstva s Rusijom: „Kao ruski konjevodac na topla mora“.²¹

U Rusiji je, kao i u drugim monarhijama, pravo imenovanja konzula pripadalo caru. Imenovanje je objavljivano u „Правительственном вестнике“ u obliku „najviše zapovijedi“. Primanjem egzekvatur i polaganjem u crkvi prisegu caru, koju je konzul potom, propisno ovjerenu, slao Ministarstvu vanjskih poslova, smatralo se da je on preuzeo dužnost.²² Život običnog diplomate najčešće je pretpostavljao mukotrpan rad. Diplomatsku karijeru birali su mahom osiromašeni plemići i osobe stranog porijekla. Osim toga, dugi boravak u inostranstvu je uvijek za „русского человека было всегда тягостно“.²³

Ruski car, branilac pravoslavne vjere širom svijeta, nazivao je region Istoka Palestinom, jer je simbolizirao „Svetu zemlju“ pravoslavlja i drugih „zemaljskih poslova“. Druge zapadne sile imale su svoje planove za Balkan i Istočno Sredozemlje.²⁴ Nakon izgubljenog Krimskog rata (1853–1856), Rusija je podržavala i dalje „održanje pravoslavlja i osjećaja privrženosti istoplemenskoj Rusiji kod Južnih Slavena“.²⁵ Ruska vlada očekivala je veću odanost od

Likovi usmene književnosti, Biblioteka „Srpsko usmeno stvaralaštvo“, knj. 6, Beograd 2010, 205–237.

²⁰ L. Mičeta, *Povratak kralja*, Beograd 2013, 18.

²¹ M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 195.

²² Konzuli su bili odgovorni ruskom ambasadoru u zemlji prijema, izvještavali su ga o događajima na terenu, a ako su slali poruke u Petrograd, onda preko ambasade „под открытой печатью“. Konzularni izvještaji su mahom bili pisani na ruskom, za razliku od službenih dokumenata ambasada slatih u Petrograd, sastavljenih na francuskom, prepisani kaligrafskim rukopisom sekretara ili službenika – vidi: *История консульской службы*, <https://www.kdmid.ru/consdep/consular-service/history-of-the-consular-service/>.

²³ С. И. Чернявский, *Российские дипломаты в Первой мировой войне*, Москва 2014, 10-11.

²⁴ A. A. Panagopoulos, *Istorija kao instrument geopolitike: za balkanske narode a posebno za Grčku (i Atos)*, u: *Istorija kao instrument geopolitike*, Beograd 2022, 66. Ruski vladari smatrali su da je Moskva postala „Treći Rim“, no pri tom ipak nisu uz hrišćanstvo preuzeli grčko-rimsku tradiciju vladavine. Episkope su doživljavali kao svoje slugе, a balkanskim crkvenim poglavarima su nudili „izopačeni vizantijski ideal pravoslavnog carstva“ – prema: S. Pavlović, *Istorija Balkana 1804–1945*, Beograd 2004, 25.

²⁵ Shvaćajući uticaj vjere na političke osjećaje naroda, Rusija je nastojala da podupire pravoslavlje i da se suprotstavi „uspjesima katolicizma“ u nekim osmanskim provincijama – vidi: E. Ю. Гуськова, Субъективный фактор в истории. Балканы и роль Горчакова в формировании исторических традиций российской дипломатии, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 1998, 109. Doktrina pokroviteljstva Ruske pravoslavne crkve nad jednovjernim balkanskim narodima služila je za prikrivanje ekspanzionističkih ciljeva Rusije na Istoku, ali i omogućavala razvoj nacionalnih pokreta na Balkanu. Princip „pokroviteljstva“ pružao je Rusiji mogućnost borbe za poboljšanje

balkanskih pravoslavnih hrišćana nego od vlastitih podanika. Kao što je ruski izaslanik pukovnik knez Dolgorukov (Владимир А. Долгоруков) izgleda rekao 1838. kako „Srbija treba da se drži prema Rusiji kao Turkinja prema svome mužu. Ne samo da treba da bude verna, nego ne treba nikad ni da pokaže lice, niti da govori s bilo kojim drugim muškarcem”.²⁶ Poraz Rusije u Krimskom ratu pred rusku diplomatiju stavio je čitav niz zadataka.²⁷ Dolaskom Aleksandra Gorčakova (А. М. Горчаков) 15. aprila 1856. na dužnost ministra vanjskih poslova uloga vanjske politike Petrograda je porasla, a struktura tog ministarstva je poboljšana. Ministar vanjskih poslova zauzimao je značajno mjesto, odmah iza cara, i imao je konačnu riječ u odlučivanju o svim vanjskopolitičkim pitanjima, što se objašnjava, prije svega, važnošću vanjskopolitičkog djelovanja za državu u cjelini.²⁸ Petrograd je težio da „podržava pravoslavlje i osećanja odanosti Južnih Slovena prema saplemeničkoj Rusiji”.²⁹ Zato je bilo nužno proširiti i konzularnu mrežu na Balkanu.³⁰ Finansijske poteškoće prisilile su Petrograd na osnivanje diplomatskih misija samo u onim gradovima u kojima su postojali konzulati drugih država (Francuska, Engleska i Austrija), kao i u

položaja pravoslavnih naroda naroda koji su bili pod osmanskom vlašću. To je ipak stvaralo neugodnu situaciju u njenoj diplomatiji, koja je, primjerice, u skladu s odredbama Unkar-Iskelesijskog ugovora s Portom (1833), bila u obavezi da podržava sultanov autoritet i vlast – prema: A. Cetnarović, *Tajna diplomatija Adama Ježija Čartorskog na Balkanu: Otel Lamber i srpska kriza 1840–1844*, Beograd 2017, 42; opšir. В. Н. Виноградов, *Двуглавый российский орел на Балканах, 1683–1914*, Москва 2010.

²⁶ T. Stojanović, *Ruska dominacija na Balkanu*, 160.

²⁷ Da bi održala prisustvo na Balkanu nakon Krimskog rata ruska politika se kretala u dva pravca: ka uspostavi prijateljskih odnosa s Portom i zaštiti pravoslavnih hrišćana. Najaktivnija uloga u sprovođenju tih zadataka pripala je konzularnoj mreži i poslanstvu u Istanbulu – vidi: M. Laković, *Rusko poslanstvo u Konstantinopolju i grčko-bugarski crkveni spor (1856–1861)*, Glas, CDXXVIII, Beograd 2018, 269.

²⁸ Od sredine XIX stoljeća razvoj ruske diplomatske službe postao je neodvojiv od opšteg razvoja evropske i svjetske diplomatije; opšir. Е. С. Третьякова, *Формирование системы управления внешнеполитической деятельностью российского государства в XIX веке*, *Вопросы управления*, № 1(13), Москва 2015, 46–52.

²⁹ Grupa uticajnih slavenofila ukazivala je na dalju potrebu podrške pravoslavlju u Osmanskom carstvu. U programskom obraćanju od 28. decembra 1857/9. januara 1858., ističe se da su na Zapadu i u osmanskoj državi osnovana mnoga društva „latinske i jezuitske propagande“ među Južnim Slavenima s političkim ciljem uništenja uticaja Rusije. Zajednička karakteristika tog propagandnog rada bilo je potiskivanje pravoslavlja posredstvom kosmopolitskog obrazovanja. U pismu caru Aleksandru II, 23. decembra 1858/4. januara 1859. Gorčakov piše da ne vidi prepreku da slavenofili skupljaju pomoć, tim prije što vlada nema dovoljno sredstava, ali smatra da sva prepiska sa ruskim predstavnicima u inostranstvu treba da ide samo preko Ministarstva vanjskih poslova – prema: S. Terzić, *Austrijski propagandni prodor na Balkan: pokušaji Zapada i Turske da potisnu uticaj Rusije među Južnim Slovenima*, <https://www.novosti.rs/drustvo/vesti/1197585/istorijski-dodatak-vecernje-novosti>.

³⁰ Ž. Ilić, Izveštaj ruskog konzula u Bitolju o „Albaniji” iz avgusta 1864. godine, *Srpske studije*, br. 15, Beograd 2024, 391–392.

gradovima gdje se očitivalo najveće proturječje između Bugara i Grka.³¹ Konzularni uredi imali su zadatak da štite „rusku trgovinu i ruske interese“.³²

Problemi ruske politike u odnosu prema Osmanskom carstvu i balkanskim pravoslavnim narodima zauzimali su posebno mjesto u društvenom životu Rusije.³³ Jedan od zadataka njene diplomatije 1857-1866. postaje ubrzavanje razvoja „hrišćanskog stanovništva u Turskoj, čiji nam ulazak u politički život obećava prirodne saveznike i jemči bolju ravnotežu“. Gorčakov je smatrao da će Kneževina Srbija „silom prilika postati jezgro oko koga će se odvijati grupisanje, ili tačka oslonca za hrišćanske narode, kada odluče da zbace osmansku vladavinu“.³⁴ Rusko poslanstvo u Istanbulu uvijek je bilo brojno.³⁵ Odnosi s Osmanlijama činili su značajan dio ruske politike, a sami odnosi nikad nisu bili jednostavni, pratili su ih sporovi i krize. Porta je aktivno trgovala oružjem s kavkaskim plemenima. Borba protiv takve prakse smatrana je jednom od glavnih za ruske diplomate. Oni su, pored pružanje zaštite hrišćanskom stanovništvu, reagiranja službenim demaršima na slučajeve kršenja njihovih prava, bile zadužene i za prikupljanje podataka u interesu vojske i mornarice, primjerice o utvrdama, rasporedu jedinica i stanju osmanske vojske. Vojni i pomorski atašei nisu bili navedeni u osoblju ruskog poslanstva, njihov je status uveden u zakon tek nakon 1856., što ih do tada nije spriječilo da rade u misijama.³⁶

³¹ М. М. Фролова, „Здесь недостаточно одних бюрократических способностей...“: дипломаты российского консульства г. Битола (1861–1877 гг), у: *Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв.*, 51–52.

³² Н. М. Елизаров, Консульская служба России. К 200-летию консульского департамента МИД Российской Федерации, *Россия и АТР*, № 2, Владивосток 2009, 7–8.

³³ И. С. Достян, Российская политика в Восточном вопросе: итоги и некоторые перспективы изучения, у: *Россия и славяне: Политика и дипломатия*, Москва 1992, 6–8.

³⁴ Rusku diplomatiju tih godina odlikuje istančanost, „manevriranje uz pomoć moralnih snaga“. Kao primjer u literaturi se navodi djelatnost Gorčakova po pitanju statusa osmanskih tvrđava i odlaska muslimana iz Kneževine Srbije, uspjeh kolektivne izjave velikih sila 1867. povodom preporuka o plebiscitu na Kritu – vidi: J. Guskova, *Balkanski putevi i sumanuto bespuće: mišljenje ruskog istoričara*, Beograd 2013, 14–16, 54.

³⁵ Konzularna predstavnštva na Balkanu, u Maloj Aziji i Sredozemlju bila su odgovorna ruskoj misiji u Istanbulu. Središte ruske političke prisutnosti na Bliskom istoku i Balkanu, kamo su informacije političke i ekonomske prirode tekle iz cjelokupne ruske konzularne mreže široko rasprostranjene po teritoriju Osmanskog carstva, bilo je rusko poslanstvo u Istanbulu. Tamošnji ambasador bio je jedan od najznačajnijih predstavnika Rusije – vidi: Е. П. Кудрявцева, Деятельность Азиатского департамента МИД по координации балканской политики России (первая половина XIX в), у: *Славяне и Россия: проблемы государственности на Балканах (конец XVIII–XXI вв.)*, Москва 2020, 48–52.

³⁶ Ruski topografi aktivno su radili u regiji. Relevantnost topografskih istraživanja na prelazu iz prve u drugu četvrtinu XIX stoljeća ostala je i sredinom stoljeća, a njihove karte korištene su i tokom Krimskog rata. Vojska i Ministarstvo vanjskih poslova imali su bliske kontakte. S obzirom na ograničeni broj obavještajnih izvora, dio obavještajnih zadataka je dodijeljen članovima

Ruski konzuli na Balkanu „превратили консульства в настоящие имперские лаборатории, а также в инкубаторы национальной независимости“. Oni su omogućili „местной балканской элите начала XIX в. сочетать свои национальные устремления с имперской геополитикой“.³⁷ Osmanska država „долго не могла переварить условий Кайнарджийского мира“ - pisao je Solovjev (С. М. Соловьев).³⁸ Bio je to „početak doba presudnog uticaja Rusije u Osmanskom carstvu, na Balkanu i Levantu“. To će trajati sve do njenog poraza u Krimskom ratu i Pariskog mirovnog ugovora (1856).³⁹ „Pravo intervencije u korist hrišćana“ koristila je tokom borbe tih naroda za stvaranje samostalnih država.⁴⁰

Tri decenije prije izbijanja Velike istočne krize (1875), neke evropske zemlje (V. Britanija, Francuska, Njemačka, Italija i Austrija) poslale su konzule u Sarajevo. Ruska diplomatija je, nakon Krimskog rata, formulirala osnovni princip novog političkog kursa „Rusija se koncentrira“ („Россия сосредотачивается“).⁴¹ U njenim cirkularima se isticalo da „sprovodeći nacionalnu politiku Rusija neće žrtvovati svoje interese u ime drugih političkih ciljeva“, na prvom mjestu bili su interesi Rusije, a potom, interesi pravoslavnih

diplomatskih misija; opšir. О. В. Лебедева-А. Н. Панов, Зарубежная дипломатическая служба России второй четверти XIX века, *Международная жизнь*, № 12, Москва 2018, 57-74.

³⁷ Opšir. С. А. Симеонов, Служить нации, представлять империю: консулы России на Балканах (1774–1878 гг.), у: *Балканы знакомые и незнакомые: события, личности, нарративы. XVIII–XXI вв.*, Москва 2022, 73-81.

³⁸ В. И. Синица, Русско-турецкая война 1768-1774 гг. и Восточный вопрос, у: *Вопросы новой и новейшей истории*, Минск 1974, 8-12.

³⁹ М. Н. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии*, London 1991, 232. Povod za rat bilo je zaoštavanje sukoba između katoličkog i pravoslavnog klera oko „svetih mjesta“ u Palestini - provinciji Osmanskog carstva. Francuski car Napoleon III je podržao katolike. Nikolaj I stao je na stranu pravoslavaca. U februaru 1853. poslao je kneza Menjšikova (А. С. Меншиков) kao izvanrednog veleposlanika sultanu, koji je ultimatumom zahtijevao da se pravoslavno stanovništvo stavi pod posebnu zaštitu ruskog cara, tj. da se pravo carskog uplitanja u unutrašnje poslove prizna na Porti. Potpomognut Engleskom i Francuskom, koje su sklopile sporazum o zajedničkim akcijama protiv Rusije, sultan je odbio ruski ultimatum i u oktobru 1853. objavio rat Rusiji. Rusija je bila loše pripremljena za rat s Engleskom i Francuskom; opšir. *История России и Украины (XIX – начало XX в): пособие для студентов ист. фак. спец. 1-21 03 01 „История (по направлениям)“*, ч. 1, Минск 2008, 259-260.

⁴⁰ М. Stojković, Rusija i Balkan u prošlosti i danas, *Međunarodna politika*, br. 1076, Beograd 1999, 5; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002, 99. Rusija je, između XVII i XIX stoljeća, protiv Osmanskog carstva, sama ili zajedno sa drugim državama, vodila 12 ratova.

⁴¹ Politika Rusije, naglašavao je Gorčakov, mora se voditi u sopstvenom interesu, ali „ne na štetu drugih. „Kažem, Rusija se ljuti. Ne, Rusija se ne ljuti, ona se usredsređuje“. Rusija je trebalo da „sabira svoje snage i koncentriše svoje napore na unutrašnji oporavak“, a da se istovremeno uzdržava od „aktivnog uplitanja u evropske poslove“. Poraz u Krimskom ratu pokazao je ne samo slabost zemlje, već je odredio još „uže“ polje djelovanja Rusije u Evropi, to jest Balkan, gdje je ona mogla računati na savezništvo pravoslavnog stanovništva – prema: D. Kovačević, *Rusija u međunarodnim odnosima 1856-1894*, Beograd 2012, 20.

naroda na Balkanu.⁴² Rusija je krajem 1859. obrazovala komitet od četiri člana (svi su bili ministri), da prati položaj pravoslavnih hrišćana na Balkanu. Sekretar poslanstva u Istanbulu Novikov (Евгений П. Новиков) pisao je u junu 1860. da bi trebalo stvoriti četiri samostalne države – rumunsku, srpsku, bugarsku i grčku, koje bi bile pod ruskim uticajem.⁴³ Taktika ruske politike na Balkanu uključivala je prisustvo u svim sferama života – političkim, kulturnim i crkvenim. Forma djelovanja bila je usmjerena na otvaranje novih konzulskih mjesta (Sarajevo, Mostar, Trnovo, Varna), slanje tajnih savjetnika, novčane i materijalne pomoći hrišćanima.⁴⁴ Rusija je „igrala na kartu“ pravoslavlja i slavenskog jedinstva.⁴⁵ Vuk Karadžić je kazivao da Rusi sve čine „svoje koristi radi“, ali niko ništa ne radi bez koristi i samo iz ljubavi, pa to treba svakako mudro iskoristiti.

Nadležnost ruskih konzulata varirala je ovisno o ciljevima ruske politike u određenoj regiji.⁴⁶ U nekim gradovima i lukama Evrope konzuli su obavljali uglavnom dužnosti vezane uz privredne i trgovačke interese Rusije i zaštitu prava njenih podanika. Na Balkanu, Bliskom i Dalekom istoku njihove su funkcije uključivale i političke zadatke - obnavljanje i jačanje političkih pozicija Rusije, osiguranje prava pravoslavnog stanovništva.⁴⁷ Jedna od najvažnijih dužnosti

⁴² Osnovni spoljnopolički zadatak Rusije nakon Krimskog rata ticao se izmjene odredaba Pariskog ugovora o neutralizaciji Crnog mora i uspostave izgubljenih pozicija na Balkanu. Tako je poraz u Krimskom ratu pokazao ne samo slabost zemlje već je odredio još "uže polje delovanja Rusije –Evropu", Balkan, gdje je ona mogla da računa na savezništvo pravoslavnog stanovništva – vidi: D. Kovačević, Spoljna politika Rusije od Krimskog rata do početka Velike istočne krize: (1856-1875), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 4.

⁴³ N. Urić, Pitanje reformi i ustanka u Turskoj s posebnim osvrtom na delatnost Srpsko-bosanskog odbora i ruskih slovenofila (1860–1861), *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 84, Novi Sad 2012, 42.

⁴⁴ Pozornost velikih država prema Bosanskom ejaletu pojačava se od sredine XIX stoljeća i rezultira otvaranjem njihovih konzulata Austrije (1850), Francuske (1852), Velike Britanije i Rusije (1857), Italije (1863) i Pruske (1864). „U cilju zadobijanja prednosti u Istočnom pitanju neke velike sile su koristile postojanje hrišćana u Bosni i Hercegovini i značajno doprinosile svrstavanju dijelova bosanskohercegovačkog stanovništva na suprotne strane. To se posebno odnosi na Rusiju i Austriju/Austro-Ugarsku. U ostvarivanju tog cilja njihovi konzularni predstavnici na terenu biraju i friziraju informacije o odnosima u bosanskohercegovačkom društvu kako bi se potvrdila već unaprijed zadana negativna slika i dokazala neophodnost promjene gospodara nad Bosnom i Hercegovinom“ – prema: E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine: od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo 2013, 149.

⁴⁵ Упор. С. И. Анчев, Балканы в политических интересах России и Запада в XIX веке, у: *Srpsko-ruski odnosi u prošlosti i sadašnjosti*, knj. 1, Leposavić 2018, 44; D. Leovac, *Srbija i Rusija za vreme druge vladavine kneza Mihaila (1860-1868)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2014, 29-30.

⁴⁶ Опшћ. С. А. Симеонов, *Служить нации, представлять империю: консулы России на Балканах (1774-1878 гг.)*, 73-81; О. В. Лебедева, Российская консульская служба во второй четверти XIX века, *Международная жизнь*, № 11, Москва 2018, 80-100.

⁴⁷ Snažnom političkom, privrednom i kulturno-vjerskom prodoru zapadnih sila na Balkan i Bliski istok, Rusija je nastojala da parira mrežom svojih konzulata koji su trebali da prate rad svojih protivnika, da obavještavaju o prilikama u svojim oblastima i da budu oslonac jačanju prosvjetno-

konzula bila je provođenje nadzora i prikupljanje podataka o relevantnom području, što je imalo izravnu vezu s aktivnom politikom Rusije na Balkanu.⁴⁸ Cilj te politike na Balkanu bio je, prema stavu nekih njenih konzula, da se ne dopusti „ničija hegemonija, osim naše“.⁴⁹ Margarita Peševska konstatira: „Русија како словенска земја многу рано пројавувала интерес за настаните на Балканот и во Македонија. Таа и како христијанска земја сметала дека треба да го заштити христијанското население на ова подрачје. Интересот на Царска Русија за Македонија, се гледа и од тоа дека таа успеала да издејствува кај Султанот право за отворање конзулати“.⁵⁰

Ključnu ulogu u širenju ruske konzularne mreže na Balkanu odigrao je Azijski departman ruskog Ministarstva spoljnih poslova. Ruski konzulat u Skadru osnovan 1857. bio je jedan od najboljih osmatračnica prilika u

kulturnog i verskog uticaja među pravoslavnim hrišćanima Osmanskog carstva. U prijedlogu ministra Gorčakova caru Aleksandru II, od 6. oktobra 1856. govori se o neophodnosti da se otvore novi konzulati u evropskom dijelu Osmanskog carstva. Gorčakov je naglašavao sljedeće: „Otvaranje ovih konzulata u mjestima gdje još nikada nisu vidjeli zastavu ruskog konzulata i gdje su sukobi i netrpeljivosti različitih vjeroispovijesti dovedeni do najvišeg stepena, zahtijeva, svakako, veliku razboritost i oprez naših konzula“. U Rusiji se malo znalo o Skadarskom vilajetu, kao i u cjelini o okolnim oblastima. Ruski konzulati otvarani su, većinom, u onim mjestima u kojima su već djelovali konzulati drugih evropskih država, što je i bilo u duhu kolektivne garancije „status quo“ na Balkanu. Do početka sedamdesetih godina na Balkanu su bila otvorena diplomatsko-konzularna predstavništva u Jedrenu (1856), Vidinu (1856), Sarajevu (1856), Mostaru (1858), Bitolju (1860), Trnovu (1862), Ruščuku (1867), Sofiji (1871), vice-konzulati u Varni (1856), Plovdivu (1860), Prizrenu, Janjini i Skadru. Konzulat u Dubrovniku, u čijoj se diplomatskoj nadležnosti nalazila Crna Gora, uzdignut je na rang generalnog konzulata, kojem su bili potčinjeni konzulati u Skadru i Sarajevu – vidi: S. Terzić, Skadarski vilajet u drugoj polovini XIX veka: prema opisu ruskog konzulata u Skadru, *Glas*, CDXXVIII, Beograd 2018, 97-98; S. Nedeljković, Aktivnosti ruskih konzula u Staroj Srbiji krajem XIX i početkom XX veka, *Baština*, sv. 12, Leposavić 2001, 165-166; S. Babović-Raspopović, Crna Gora i spoljna kulturna politika Rusije u drugoj polovini 19. i početkom 20. vijeka, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2009, 60.

⁴⁸ U poruci izaslaniku u Istanbulu Butenjevu (А. П. Бутенев) u avgustu 1857, državni kancelar Gorčakov (А. М. Горчаков) je opravdao potrebu širenja diplomatske mreže, ističući da zabrinutost Rusije za sudbinu hrišćana i pravoslavne Crkve u Osmanskom carstvu zahtijeva „tačno informiranje na kojem području se najjače osjeća potreba za našom pomoći“. Direktor Azijskog departmana Kovaljevskij (Е. П. Ковалевский) je pisao Gorčakovu u vezi s konzulatima na Balkanu: „Potrebna nam je široka prisutnost naših agenata u Turskoj, [...] ljudi koji bi nas obavještavali i imali vremena da nas upozore kada Turskoj dođe smrtni čas“. Konzularni izvještaji s Balkana koji su sadržavali vojne informacije slati su iz Azijskog departmana vojnom vrhu – vidi: М. И. Симов, Русские консульства на Балканах и их роль в осуществлении разведки накануне русско-турецкой войны 1877–1878 годов, *Славяноведение*, № 3, Москва 2017, 3-4.

⁴⁹ М. Jambajev, Ruski konzuli o makedonskom pitanju, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998, 150.

⁵⁰ Опшг. М. Пешевска, Односот на царска Русија кон Македонија на крајот на XIX и почетокот на XX век, у: *Рускиот императорски конзулат во Битола 1861-1915*, Скопје 2015, 65-70.

centralnom dijelu Osmanskog carstva.⁵¹ Ruski konzulati su otvoreni 1866. u Prizrenu⁵² i u maju 1902. u Mitrovici.⁵³ U pismu osmanskog ministra vanjskih poslova Teufik-paši sultanu Abdulhamidu II od 7. septembra 1902. navedeno je da rusko vodstvo zahtijeva imenovanje konzula te da će „ako zahtjevi Rusije ne budu ispunjeni u roku od 48 sati, Rusija biti prisiljena poslati ultimatum i, ako bude potrebno, prekinuti odnose s osmanskom vladom“.⁵⁴ Ruski konzuli, za razliku od diplomata zapadnih sila, nisu bili ograničeni na formalnu kontrolu nad provedbom sultanovog fermana od 18. (30) marta 1856, kojim su izjednačena prava muslimana i hrišćana. Ruski konzuli na Balkanu bili su povezani s hrišćanskim stanovništvom i istupali su u njihovu odbranu pred osmanskim vlastima.⁵⁵ Suprotno zvaničnim uputama Ministarstva vanjskih poslova, pružali su i samoinicijativnu podršku hrišćanskim pobunjenicima.⁵⁶ U obraćanju bratstva Pečkog manastira Alekseju Sučenkovu (А. Е. Сученков), ruskom konzulu u

⁵¹ M. Milošević, Delatnost ruskih konzula na Kosovu i Metohiji u XIX i početkom XX veka, u: *Kosovo i Metohija kroz činjenice, tumačenja i simbole*, II, Leposavić 2023, 105-107.

⁵² S. Stanojević, Iz istorije ruske diplomatije u Staroj Srbiji – početak rada konzulata u Prizrenu, *Srpske studije*, br. 3, Beograd 2012, 337-340. Ovo rusko predstavništvo u Prizrenu, uz prekide, funkcioniralo je do 1915. godine. Prvi vicekonzul bio je Evgenije Timajev (Евгений М. Тимаев), koga je srpsko stanovništvo radosno dočekalo u avgustu 1866. godine. Prethodne četiri godine bio je sekretar konzulata u Bitolju. Osmanske vlasti su negirale proteste Timajeva o nevoljama nemuslimana. Njegovi postupci narušavali su diplomatske odnose Rusije s Portom. Podnio je 1869. ostavku; opšir. M. Gostović, *Salname Kosovskog vilajeta 1879-1900*, master rad, Filozofski fakultet, Novi Sad 2019, 78-79.

⁵³ Reakcije srpskog stanovništva na dolazak konzula Ščerbine (Григорий С. Щербина) u Mitrovicu i postavljanje znamenja Rusije na zgradu konzulata krajem februara 1903. slikovito opisuju riječi da „kada se dizala ruska zastava, koja je imala iste boje kao naša, narod je padao na zemlju, plakao od radosti i krio se“. Ščerbina je, nekoliko nedjelja kasnije, 17. marta ranio neki Albanac. Umro je 28. marta. U srpskim natpisima njegovo ime je stavljano pored imena srpskih junaka nastradalih 1389. na Kosovu – vidi: M. Živanović, *Ruski grobni kompleksi u Srbiji u 20. veku*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2019, 39-43; opšir. V. Zarković, Diplomatski predstavnici Rusije među srpskim narodom početkom XX veka – žrtve balkanske politike, u: *Ubistvo i samoubistvo u naučnom i umetničkom stvaralaštvu*, Leposavić 2024, 281-301.

⁵⁴ С. Н. Асланова, К вопросу об убийстве российского консула в Митровице Г. С. Щербины (по материалам турецкого архива), *Теория и практика общественного развития*, № 11, Краснодар 2015, 145-147.

⁵⁵ Analiza etničkih i društvenih napetosti na Balkanu davala je povoda ruskim konzulima, da uoče rast nacionalnih proturječja i među samim pravoslavnim narodima – vidi: Л. Ю. Пахомова, Анализ причин и характера антиавстрийского выступления в 1881–1882 гг. российскими дипломатами, *Государственное управление. Электронный вестник*, № 21/2009, 1-2.

⁵⁶ Tako je u januaru 1863. uslijedila posebna okružnica Ministarstva vanjskih poslova upućena konzulima u Osmanskom carstvu, u kojoj se zahtijevalo da prestanu s takvim postupcima. Ministarstvo, navodilo se u okružnici, smatra „sve vrste lokalnih akcija i nestrpljivih poriva iznimno opasnim, jer trenutna politička situacija uopšte ne može pogodovati uspješnom ishodu“; opšir. В. М. Хевролина, Министерство иностранных дел России в 1856-1878 гг, *Новая и новейшая история*, № 4, Москва 2002, 20-37.

Skadru 8. jula 1858. se isticalo: „Mi, kao ovce nad kojima visi nož, nadamo se samo na Boga i na Rusiju”. Rusko ministarstvo vanjskih poslova je ukazivalo da konzuli mogu biti samo činovnici „koji obećaju da će biti pouzdani izvršitelji njegovih uputa ne samo po intelektualnim sposobnostima i moralnim kvalitetima, već i porijeklom i vjerom”.⁵⁷ Krajem XIX stoljeća tema hramske baštine na fotografijama koje su ruskoj javnosti predstavljale kulturu balkanskih pravoslavnih Slavena postala je jedna od središnjih. To je bilo zbog zabrinutosti vladajućih krugova, sveštenstva i inteligencije za sudbinu hrišćana posebno u Kosovskom i Bitoljskom vilajeta.⁵⁸

Djelatnost ruskog konzulata u Bosanskom ejaletu nije se razlikovala od opšteg kursa ruske politike u Osmanskom carstvu, čiji je cilj, u vremenu nakon poraza u Krimskom ratu i gubitka prestiža na Pariskoj konferenciji, bio vraćanje ugleda ruskog cara i njegove države među balkanskim hrišćanima, kao i destabilizacija osmanske države. Britanski konzul Holms (William R. Holmes) zaključio je da su pobune 1857-1858. u Posavini i drugim krajevima izbile nakon otvaranja ruskog konzulata u Sarajevu, što je upućivalo na povezanost između Rusije i ustanaka u Bosanskom ejaletu. Isticao je da ruski agenti rade sve što mogu da izazovu nemire u ovoj osmanskoj provinciji.⁵⁹ Službeni naziv za nju od 1865. do kraja osmanske vlasti bio je - Bosanski vilajet. Rusija je nastojala da uruši autoritet Porte kod domaćeg hrišćanskog stanovništva, da ga pridobije za svoje interese.⁶⁰

Period 1850–1870. bio je vrijeme „upoznavanje Rusije sa svijetom osmanskih pokrajina Bosne i Hercegovine. Zadatak proučavanja regije povjeren

⁵⁷ O radu konzula opšir. B. M. Хевролина, *Борьба России за усиление своих позиций на Балканах в 1856-1875 годах (деятельность российских консулов)*, u: *Геополитические факторы внешней политики России второй половины XVI - нач. XX вв.*, Москва 2007, 221–266.

⁵⁸ Najranije fotografije koje govore o Balkanu pojavile su se u Rusiji u drugoj polovini XIX stoljeća. Među njima su posebno one koje su pravoslavni Slaveni poslali na Sverusku etnografsku izložbu, održanu 1867. u Moskvi. Na njima su uglavnom prikazani tipovi i tradicionalna nošnja pravoslavnog slavenskog stanovništva iz različitih dijelova Balkana – vidi: A. A. Михайлова Черно-белые воспоминания о Старой Сербии: к информативной ценности. Архивных фотографий начала XX века, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1(27), Санкт-Петербург 2020, 193-194.

⁵⁹ E. Radušić, Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća, *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo 2008, 232, 235.

⁶⁰ Osnovni zadatak ruskih diplomata bila je „zaštita prava lokalnog pravoslavnog stanovništva“. U aktivnostima ruskih i austrijskih agenata, britanski konzuli na službi u Bosni vidjeli su presudne uzroke napetosti i sukoba u ovoj osmanskoj provinciji. Kada su Britanci razgovarali s nekim muslimanima u Mostaru o uzrocima nemira u Hercegovini, dobili su odgovor da je Rusija njihov glavni podstrekač. Kazali su da je ruski konzul iz Sarajeva obišao brojna mjesta, sijući sjeme nezadovoljstva među hrišćanima, i da je sveštenicima u Bosni dijeljen novac – prema: E. Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo 2019, 134-137.

je diplomatama“.⁶¹ Nakon Krimskog rata porastao je interes ruskog društva i za zbivanjima u Bosanskom ejaletu. Slikovito rečeno, Ksenija Meljčakova, „Босния и Герцеговина представляли собой в миниатюре всю Османскую империю“. Ruska vlada nije u njemu mogla otvoreno djelovati. Tu su ulogu preuzele novostvorene dobrotvorne organizacije koje su pružale pomoć pravoslavnom stanovništvu. U početku su iza slavenskih odbora stajali i predstavnici slavenofilskog pokreta i ruska vlada. Pojava tih odbora nije bila slučajna. Ruska vlada je trebala saveznike u balkanskim poslovima. Moskovski slavenski odbor formiran je 1858. godine. Njegov rad nije bio ograničen samo na dobrotvorne svrhe. Zadaci su mu bili da detaljnije upozna rusku javnost sa slavenskim pravoslavnim pitanjem na Balkanu, da više brine položaju istovjernika. Ako je Beč djelovao u Bosni uz pomoć katoličkih sveštenika i misionara, onda je Petrograd za to koristio slavenske odbore. Rusko društvo se od kraja 50-ih godina XIX stoljeća sve više upoznavalo s do tada tajanstvenim svijetom najzapadnije osmanske pokrajine. Odlučujuću ulogu u tome odigrali su ruski diplomati na Balkanu, čelnici slavenskih dobrotvornih odbora i Sveti sinod. Ključne osobe bile su A. F. Giljferding (Александр Ф. Гильфердинг), M. F. Raevski (Михаил Ф. Раевский), A. D. Bludova (Антонина Д. Блудова), N. A. Попов (Нил А. Попов) i I. S. Aksakov (Иван С. Аксаков). Bosanski ejalet nije bio više za Rusiju „terra incognita“. U opisima nepoznatih krajeva ruskih istraživača posebno mjesto tog vremena zauzima „narav naroda“.⁶²

Izgleda da je, kako ukazuje Bratislav Teinović, ideja u vezi s otvaranjem ruskog konzulata u Bosanskom ejaletu potekla od panslavista, kada je jedna deputacija pravoslavnih Hercegovaca prije Krimskog rata, tokom oktobra 1850. u Beču posjetila panslavistu Mihaila F. Rajevskog. Osim što je molila da Rusija utiče kod carigradskog patrijarha na smjenu grčkog vladike Josifa II (1848–1854) i na imenovanje Srbina jeromonaha Joanikija Pamučine, deputacija je Rajevskom predložila da Rusija otvori svoje konzulate u Mostaru i Sarajevu.⁶³ Začetke politike „meke moći“ Rusije prema BiH uspostavio je, prema nekim tvrdnjama,

⁶¹ К. В. Мельчакова, Герцеговина в „Турецкой империи“. Российский консул А. Н. Кудрявцев о жизни края в 1860-е годы, *Славянский альманах*, вып. 3–4, Москва 2021, 51.

⁶² М. В. Лескин, Изображение „другого“ в российской науке второй половины XIX в.: принципы описания, термины, методы, у: *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011, 29; u istom zborniku također vidi: М. В. Белов, Русские путешественники и дипломаты на Балканах в первой половине XIX в.: типология и эволюция описательных стратегий, у: *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011, 38–60.

⁶³ Ruski panslavisti, čijoj je političkoj ideologiji Giljferding vjerno služio, oduvijek su tvrdili da „evropska civilizacija nije poželjna za ruski svet“. U instrukcijama koje je Giljferding kao konzul dobijao iz Petrograda, naglašavala se politička potreba proširenja ruskog uticaja na pravoslavne u Bosanskom ejaletu, tim prije što su na tamošnje muslimane glavni uticaj imali austrijski i britanski konzul, koji su, osim toga, nastojali da pravoslavni Srbi zaborave na značaj Rusije – prema: B. Teinović, Prvi ruski konzul Aleksandar F. Giljferding o Srbima tri vere u Bosanskom ejaletu 1857/58. godine, у: *Rusija i Balkan: ekonomsko, političko i kulturno prisustvo Rusije na Balkanu - položaj, uloga i značaj Republike Srbije*, Beograd 2022, 219–220.

upravo Aleksandar Giljferding, prvi ruski konzul u Sarajevu (1857-1858).⁶⁴ Glavni zadaci koje je pred njega postavilo Ministarstvo vanjskih poslova, osim praćenja realizacije reformi (Hatti-i Humayun - edikt sultana Abdulmedžida I od 18. februara 1856., kojim je proglašena ravnopravnost svih stanovnika Osmanskog carstva, bez obzira na vjeru), obuhvatila su zaštitu prava pravoslavnog stanovništva Bosanskog ejaleta i proučavanje ove slavensko-osmanske teritorije.⁶⁵ Bilo je također veoma važno i stvaranje pozitivne slike o Rusiji među lokalnim pravoslavnim stanovništvom, koje je imalo prilično nejasne predodžbe o dalekoj ruskoj zemlji.⁶⁶ Giljferding je pristigao s „bremenom gotovih ubjeđenja i predrasuda“, sa stavom da je samo pravoslavlje „izvorna slavenska vjera“. Predrasude se temelje i na snažnim emocijama. U duhu slavenofilstva i pan-pravoslavlja, postavio je osnove ruske politike prema ovom ejaletu, približivši ga ruskoj javnosti, posebno njegovo pravoslavno stanovništvo, utičući na razvoj njegove srpske nacionalne svijesti. Rusija je, prije njegovog dolaska u Sarajevo, izvještaje o unutrašnjim zbivanjima iz ovog dijela Balkana dobijala posredstvom konzulata u Beogradu (1839) i svog ambasadora u Istanbulu.

U cjelokupnom stanovništvu Bosanskog ejaleta Giljferding je vidio samo Srbe podijeljene na tri vjere koji govore srpskim jezikom.⁶⁷ Pisao je da su bosanski Slaveni „primali islam iz materijalnih pobuda“, a da su kasnije postali pretjerano revnosni u novoj vjeri: „Renegat postaje nehotice fanatikom svoje nove religije samo da bi pred samim sobom opravdao svoje otpadništvo“.⁶⁸

⁶⁴ „Političko djelovanje Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga posmatramo kao unaprijed smišljen koncept ostvarivanja „meke moći“ Rusije u BiH. Kao slavenofil i panpravoslavno orijentiran Giljferding je bio startno svjestan da je srpsko pravoslavno biće u Bosni i Hercegovini prirodni saveznik Ruske carevine, da emotivno-političke veze i očekivanja postoje od ranije, te da su oni presudan faktor za oblikovanje nove ruske politike prema BiH“ – prema: V. Simović, Začeci politike „meke moći“ Rusije prema Bosni i Hercegovini na primjeru djelovanja Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga, u: *Balkan i Istok*, Banjaluka 2022, 8-9, 12.

⁶⁵ Edikt sultana Abdulmedžida I, poznat i kao Islahat fermani (Edikt o reformama), izdat je kao dio Pariskog ugovora o miru kojim je okončan Krimski rat. Hatt-i humayun je izradio jedan ad hoc komitet kojeg su sačinjavali britanski, francuski i austrijski ambasadori i dva osmanska funkcionera - veliki vezir Ali-paša i ministar vanjskih poslova Fuad-paša. Najvažnija njegova odredba bila je davanje pravne i građanske jednakosti ne-muslimanskim podanicima Carstva. To je izrečeno riječima: „Moja je želja... da donesem sreću svim mojim podanicima, koji su svi preda mnom jednaki i jednako mi dragi, i koji su međusobno povezanim srčanim vezama patriotizma“ – vidi: F. Karčić, *Historija je učiteljica života: Dva reformna edikta*, <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei teme/historija-je-uciteljica-zivota-dva-reformna-edikta>.

⁶⁶ K. В. Мельчакова, Между долгим и долгими: Е. Р. Шулепников в Боснии и Герцеговине, u: *Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв.*, 86-87.

⁶⁷ Ova njegova socijalno–antropološka rezultanta postala je službena paradigma u spoljnoj nacionalnoj politici Kneževine Srbije prema Bosanskom ejaletu – vidi: B. Teinović, Pregled političkog života u Bosanskom ejaletu (1804–1878), *Kultura polisa*, br. 42, Novi Sad 2020, 142.

⁶⁸ On dalje piše: „Sloven Bosanac – primivši prvobitno islam iz materijalnih pobuda – toliko je prožet duhom svoje nove religije da je ona postala glavnom pokretačkom snagom njegovog života.

Opre su njegove ocjene muslimana, koji su mu bili nesimpatični, pošto nisu isticali svoje slavenstvo, bez obzira na vjerska osjećanja. Predstavnike daleke Rusije muslimani su, zapaža Giljferding, zvali „московами“: „Moskov bosanskim muslimanima izgleda kao neka vrsta strašnog, mističnog stvorenja. „Svi su nevjernici zli, kažu, ali je najzlobniji nevjernik Moskovljanin. Kada musliman želi da izrazi svoju mržnju prema „Vlahu“ (hrišćaninu) na najstrašniji način, nazvaće ga Moskovljaninom“. ⁶⁹ On bilježi da su „Bosanski muslimani najgorljiviji fanatici, s kojima se ne mogu porediti ni Turci, ni Arapi, ni Albanci“. ⁷⁰ Čudnovato je, zapaža Giljferding, „i kako u Bosni i Hercegovini opusti i poruši se sve što pripada Muslimanima. Prolazite kroz selo i u njemu zapazite porušenu i zapuštenu kuću. Na pitanje čije je to vlasništvo, sigurno će vam odgovoriti da je u njoj živio Musliman“. On piše: „Sada nema regije u Turskoj gdje bi nered i barbarstvo vladali tako snažno kao u ovim slavensko-muslimanskim krajevima“. ⁷¹ Pravoslavni narod po Hercegovini dočekivao je Giljferdinga podizanjem slavluka od pruća i zelenila. Muslimanski sagovornici su ruskog cara nazivali „srpskim carem“. Jednom od primarnih zadataka smatrao

Njoj za ljubav on se odrekao svake veze sa svojom braćom po krvi i primio narodnost s kojom nema ništa zajedničko: od Slovena postao je Turčin“ - vidi: M. Laković, Aleksandar F. Giljferding o društvu u Bosni i Hercegovini, u: *Nauka i politika*, knj. 5, tom 2, Pale 2011, 53; A. R. Miletić, *Vidovdanska etika, poturčenjaci i milosnice*, Pešćanik.net, 25. septembar 2017, <http://pescanik.net/vidovdanska-etika-poturcenjaci-i-milosnice>. Neki ruski istraživači ustvrđuju da je širenje islama (uzroci, razmjere, intezitet) u Bosni ostalo „historijska zagonetka“ – vidi: И. И. Лециловская, Демографические особенности Боснии и Герцеговины, u: *Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в*, Москва 2003, 19.

⁶⁹ К. В. Мельчакова, В гостях у „москотов“. Славяне из Боснии и Герцеговины в Москве в 1850–1870-е годы, u: *Славяне и Россия: славяне в Москве. К 870-летию со дня основания г. Москвы*, Москва 2018, 106.

⁷⁰ „Doći će Bošnjak ujutru na izvor, popiti vode koliko može u jednom trenutku, sjesti negdje u blizini, zapaliti lulu i sjediti pola sata ili sat; onda će otići do ključa, opet se napiti i opet sjesti itd. do granica mogućnosti“. Mnogi predstavnici begovata čuvali su, prema Giljferdingu, stare povelje srpskih i bosanskih kraljeva, ne skrivajući da će kada „krst“ trijumfuje, biti spremni da „ponovo idu u crkvu, kao i njihovi preci“ - opšir. К. В. Мельчакова, Славяне-мусульмане Боснии и Герцеговины в трудах А. Ф. Гильфердинга, u: *Славянский мир в третьем тысячелетии. Этнические, конфессиональные, социокультурные компоненты идентичности народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы*, Москва 2017, 175-183. Čeh Jozef Dobrovski (J. Dobrovský, 1753-1829), utemeljitelj slavenske filologije, „turske Slavene“ u Bosni i Srbiji smatrao je Srbima, „čiji su prvaci čitavo vrijeme u tajnosti, noću vodili hrišćanskog popa na groblje, kako bi blagosloville grobove svojih predaka i pomolili se za njihove duše“ – prema: B. Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Banjaluka 2019, 105.

⁷¹ К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг*, Москва 2019, 71. „Jednom riječju, o kakvoj god ljudskoj rukotvorini tražiš obavještenja u Bosni i Hercegovini – naročito ako ona pripada Turcima, tj. državi ili privatnim licima muslimanima – dobiješ za sve samo jedan odgovor: batal i batal“ – prema: A. Giljferding, Putovanje po Hercegovini Bosni i Staroj Srbiji, *Behar*, br. 109, Zagreb 2012, 45-47.

je Giljferding očuvanje ruskih pozicija u Hercegovini.⁷² Doček koji mu je priređen bio je potvrda njegove pretpostavke kako je niže sveštenstvo odan saveznik ruske politike u odnosu prema Bosanskom ejaletu, jer je „dušom predano Rusiji“. Procijenjivao je da se budućnost rada konzulata nalazi u saradnji sa domaćim pravoslavnim stanovništvom. Među njima je razlikovao nekoliko kategorija i to: mitropolita – Grka, niže sveštenstvo, trgovačku klasu, seljaštvo i narod Hercegovine.⁷³ Giljferding je kod Srba osuđivao pravopisnu i književnu reformu Vuka Karadžića koja je u to vrijeme postajala osnova srpske kulture. Osudio je i njegov prijevod Biblije na srpski jezik „kao ustupak rimskom papi“. ⁷⁴ Rad Giljferdinga „naišao je na blagonaklon u Rusiji. Kritičari su istakli da je sve što je o Bosni i Hercegovini pisano prije Giljferdingovog rada davalo samo fragmentarne podatke“. Njegov rad je sadržao informacije i zapažanja koja su ranije bila nepoznata. Bio je osnivač proučavanja historije južnih Slavena u ruskoj historiografiji.⁷⁵ Obilazio je manastire i sakupljao rukopisne knjige. Vuk Karadžić 1859. pominje kako mu je pripovijedao Giljferding da je iz nekog manastira „od Srbulja uzeo što je mogao ponijeti (osobito pisane na koži) ali još mnogo da ih je ostalo“.⁷⁶

Britanski konzularni predstavnici isticali su povezanost putovanja Giljferdinga, njegove misije i izbijanja ustanka u Bosanskom ejaletu.⁷⁷ Zaključili su da je on dobio instrukcije od svoje vlade da „ohrabruje zahtjeve hrišćana prema osmanskoj vlasti i da promovira interese svoje države i ugled ruskog

⁷² K. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 74. Britanski vicekonzul Zohraba piše 1858. da su pravoslavci u Hercegovini fanatični „u svojoj vjeri i ne vole skoro nijednu sektu čije se učenje razlikuje od njihovog. Oni nisu skloni Evropljanima, s izuzetkom Rusije, prema kojoj gaje veliko poštovanje i obožavanje“ – prema: E. Radušić, *Hercegovina sredinom 19. stoljeća – Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu*, *Godišnjak*, knj. 36, ANUBiH, Sarajevo 2009, 172.

⁷³ Bez obzira na protiviljenje mitropolita, niže sveštenstvo se često obraćalo ruskom konzulatu i dostavljalo mu podatke – vidi: M. Laković, *Ruski konzuli o nacionalnoj svijesti Srba u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka*, *Radovi Filozofskog fakulteta*, br. 19, Pale 2017, 169-170.

⁷⁴ M. Ekmečić, *Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine*, *Balkanica*, god. VIII, Beograd 1977, 315-316.

⁷⁵ Л. П. Лаптева, *Сотрудничество А. Ф. Гильфердинга с журналом „Русская беседа“ (1856–1860 гг.)*, у: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати*, Москва 2014, 122-123.

⁷⁶ J. V. Janjić, Simeon Milutinović Sarajlija i Aleksandar Fjodorovič Giljferding (prilog pitanju o rusko-srpskim kulturnim prožimanjima), *Filolog*, br. 23, Banjaluka 2021, 294.

⁷⁷ Sve je ukazivalo da su ruski panslavisti i Giljferding izazvali ustanak Srba. Jedno od imena saradnika, koje se nalazilo na zaplijenjenom spisku vođe ustanka u Bosni Riste Jeića, bilo je i Giljferdingovo. S terena su dopirale informacije da su ruski agenti raznosili „Giljferdingov pamflet“ koji je pozivao na ustanak protiv osmanske vlasti. Giljferding je zbog toga, najverovatnije, smijenjen sa mjesta konzula – prema: B. Teinović, *Prvi ruski konzul Aleksandar F. Giljferding o Srbima tri vere u Bosanskom ejaletu 1857/58. godine*, 223.

cara“.⁷⁸ Konzul Henri A. Čerčil (Henry Churchill, 1856–1858) Giljferdinga je sumnjičio za podstrekavanje ustanka, optužujući ga da je za taj posao nekim pravoslavnim sveštenicima davao novac.⁷⁹ Ruski konzul je 1858. iz Bosne izvještavao da tamošnji pravoslavni seljaci ruskog cara zovu „naš car“. Da bi se proširio ruski uticaj na Balkanu, u ruskim konzulatima evropskog dijela Osmanskog carstva pravljen su velike proslave rođendana ruskog cara. Jedna takva napravljena je 1859. u Sarajevu. Njen cilj bio je da se pokažu velike simpatije pravoslavaca prema ruskom caru.⁸⁰

Giljferding je etnografskim istraživanjima (*Босния, Герцеговина и Старая Сербия i Босния в начале 1858 года*) ruskoj čitalačkoj javnosti, na svoj način, otvorio tajnoviti svijet tih provincija, pokazao određenu kompleksnost njegove socijalne, nacionalne i vjerske strukture. Njegovi radovi su i danas u Rusiji jedni od glavnih izvora za proučavanje historije i etnografije Bosanskog ejaleta sredinom XIX stoljeća, važe za „jedino kompleksno etnografsko istraživanje regiona“. Počevši od Giljferdinga, svi ruski konzuli u toj osmanskoj provinciji usko su sarađivali s ruskim dobrotvornim organizacijama i slali su im izvještaje o stanju školstva i pravoslavne crkve, učestvovali su u raspodjeli dobijene pomoći. Sveti Sinod također nije bio po strani. Kao jedan od svojih glavnih zadataka označio je suprotstavljanje katoličkoj propagandi, kontrolirao je rusku pomoć pravoslavnim crkvama na Balkanu.⁸¹ Značajnu ulogu u

⁷⁸ Dokaz neprijateljskih aktivnosti britanski diplomatski predstavnici su 1860. vidjeli i u pojavi pomenutog „Giljferdingovog pamfleta“, čiji je autor bio prvi ruski konzul Giljferding, a potom uposlenik u ruskom Ministarstvu vanjskih poslova. Ovaj pamflet je ruski konzul u Sarajevu Jevgraf Ščulepnikov (Е. Р. Шулепников) dijelio hrišćanima, a ruski agenti su ga tajno raznosili po Bosanskom ejaletu. Pamflet je prikazao vlade Francuske i Velike Britanije kao podržavatelje muslimanskog ugnjetavanja. Konzul Ščulepnikov koristio je, prema britanskim navodima, pravoslavne sveštenike, posvećene Rusiji, u navođenju hrišćana u ovom ejaletu da djeluju po ruskim željama – prema: E. Radušić, *Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća*, 233, 236.

⁷⁹ „Nije daleko od istine da je Giljferding zaista pridavao veći značaj ulozi nižeg sveštenstva oko organizovanja ustanka u Bosanskoj Krajini, pre svega što je u njima uviđao neskriven nacionalni potencijal i što su, iako neobrazovani, bili „ispunjeni iskrenom predanošću pravoslavlju i Rusiji“ – prema: B. Teinović, *Stradanje srpskog pravoslavlja u Bosanskoj Krajini 1806–1859, Bogoslovlje*, br. 1, Beograd 2021, 73-74.

⁸⁰ Djeca iz pravoslavne ženske škole prošla su, pod nadzorom ruskog konzula, u procesiji ka konzulatu. Svako dijete je dobilo poklon od konzula. Jedan od sarajevskih trgovaca ispio je, uz aplauz prisutnih, čašu za zdravlje ruskog cara. Glavni događaj večeri bila je vjerska ceremonija u pravoslavnoj crkvi, na koju su pozvani i predstavnici vlasti i konzuli. Britanski i francuski konzul odbili su da prisustvuju ceremoniji u crkvi, dok je austrijski konzul prihvatio i docnije kazao britanskom da su prisutni za ruskog cara koristili termin „naš car“ („Our Emperor“) – prema: E. Radušić, *Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća*, 231.

⁸¹ Opšir. K. E. Скурат, *Русская Православная Церковь в освобождении балканских народов от ига Османской империи, Богословские труды*, № 28, Москва 1987, 120-174; M. M. Керимова, *Югославянские народы и Россия. Этнографические сюжеты в русских публикациях и документах первой половины XIX в.*, Москва 1997, 104-105.

organizaciji i slanju pomoći imao je i Moskovski slavenski dobrotvorni odbor. Od Rusije i Kneževine Srbije pravoslavno stanovništvo u Bosanskom ejaletu dobija sredstva za otvaranje škola, za udžbenike, vjerske knjige i crkveni inventar. Organizirano je i školovanje omladine s tog prostora u Beogradu, Petrogradu, Moskvi, Kijevu i Odesi.⁸²

Sliku „угнетенного и замученного турками народа Боснии и Герцеговины“ stvorena je u ruskim slavenofilskim krugovima. Ruski predstavnici u Sarajevu i Mostaru su minimizirali ili prešućivali činjenice o pozitivnoj reformskoj politici vilajetskih vlasti. Jedan od naprednijih osmanskih namjesnika Bosanskog vilajeta Topal Šerif Osman-paša, koji je učinio mnogo za razvoj pokrajine, na stranicama ruskih novina i u pismima ruskih konzula pojavljivao se samo kao „progonitelj i davitelj pravoslavlja“ („гонителем и душителем православия“). Nije spominjana ni značajna finansijska pomoć koju je sultan dao za izgradnju pravoslavnih crkava i razvoj školstva u tom vilajetu.⁸³ Glavni zadatak kako ruskih zvaničnih krugova, piše K. Meljčakova, „так и ее общественных благотворительных организаций стала забота о православном населении Боснии и Герцеговины-именно оно было основным адресатом всей помощи. Ответственность России за состояние православного мира была не просто прикрытием для воплощения в жизнь внешнеполитической стратегии правительства, а вполне реальной позицией“. Njeni konzuli su ujedno bili i distributeri pomoći i veza između srpske vlade, uticajnih ličnosti iz ruskih društvenih krugova i pravoslavnih stanovnika Bosanskog vilajeta.

Šezdesetih godina XIX stoljeća Rusija je podupirala balkanske pravoslavne narode u njihovim planovima za pripremu širokog fronta borbe protiv osmanske vlasti. Stvoren je složen sistem veza i kontakata. Tajni odbori za „oslobođenje Bosne“ i s njima povezani ruski konzuli međusobno su, ustvrđuje Ksenija Meljčakova, komunicirali pomoću posebnih kodova: „К сожалению, удалось обнаружить ключ лишь к одному из них. Однако есть упоминания о существовании других методов шифровки. В таком зашифрованном письме фраза: „Министерство просвещения обещало поставить 2 ящика книг для библиотеки“ на самом деле означала: „Русское правительство обещало поставить 200 ружей в Боснию“. Ona je u arhivskim izvorima pronašla „ključeve“ nekih šifri koje su promijenili smisao prepiske između slavenskih komiteta i pravoslavnih prvaka u Bosanskom vilajetu. U pismima su knjige značile zapravo puške, školska komisija - srpsku vladu (общество словесности - тайный комитет; бумага - порох; библиотека - Босния; белградцы - христиане в Турции; наши люди - турки;

⁸² Staranje srpske vlade o učenicima koji su dolazili u Beograd poklapalo se s njenim spoljno-političkim ciljevima – vidi: V. Grujić, Kulturne veze Beograda sa Bosnom i Hercegovinom sredinom XIX veka, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XIII, Beograd 1966, 76-86.

⁸³ К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 394.

корреспондент - агент; попечительство (министерство) финансов - российское правительство; один, два, три (до десяти) - 100, 200, 300; Шабач - Старая Сербия; Крагуевац - Герцеговина; ученики лицея - боснийские беженцы; Неготин - Хорватия; Пожаревац - Славония; Ужице - Далмация). Slavenofili su imali mnogo aktivniju ulogu u Bosanskom vilajetu nego što se do pojave knjige Meljčakove pisalo i znalo.⁸⁴ Veće crkveno-školske opštine u ovom ejaletu su se oslanjale na rusku pomoć, u Rusiji i njenim konzulima su vidjele svoje pokrovitelje kod osmanskih vlasti. Čak su i udžbenici, poput bukvara, traženi od ruskih konzula.⁸⁵

Nikolaj Ignjatijev (Н. П. Игнатьев), diplomata i direktor Azijskog departmana Ministarstva vanjskih poslova (1861-1864) isticao je 60-ih godina potrebu širenja ideološkog uticaja Rusije na Istoku, posebno ljubavi prema pravoslavlju, koje je trebalo razvijati i štititi od štetnog uticaja „zapadnog morala”. Zazirao je od poboljšanja finansijskog stanja osmanske države na osnovu pomoći zapadnih država.⁸⁶ Objašnjavao je onima koji su zastupali ideale slavenske solidarnosti da se ruska podrška može opravdati jedino u svjetlosti ostvarenja ruskih političkih interesa: „Sve moje delatnosti od 1861. do 1877. u Turskoj i među Slovenima“, pisao je, „bile su nadahnute mislima da bi Rusija trebalo da sama vlada Balkanom i Crnim morem“.⁸⁷ Ruski konzuli su bili svjesni

⁸⁴ К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 22-30, 306. Do kraja 70-ih godina slavenofilstvo u Rusiji postaje najuticajnija ideologija, naročito u vojnim i diplomatskim krugovima. Slavenofilске погледе декларише наследник prijestola, велики knez Aleksandar (budući Aleksandar III). Aktivni slavenofili su i rukovodilac Azijskog departmana Stremouhov (Пётр Д. Стрёмухов), ambasador u Istanbulu grof Ignjatijev (Николай П. Игнатьев), ambasador u Beču Novikov (Евгений П. Новиков), konzuli u Beogradu, Dubrovniku, Sarajevu, Rijeci, Mostaru, Skadru. Slavenofilima u Ministarstvu vanjskih poslova nije odgovarala oprezna politika kancelara Gorčakova – prema: N. Bondarjov, *Rusija i Srbi u Rusiji (II)*, <https://infoport.co/русија> и руси у србији-ii/.

⁸⁵ N. Radosavljević, Srpska pravoslavna crkveno-školska opština u Mostaru, *Glas*, CDXXVIII, Beograd 2018, 342.

⁸⁶ Ignjatijev je analizirao razvoj konzularnog sistema, kombinirajući pritom strateški i taktički pristup. Glavni problemi na koje je on ukazivao Ministarstvu vanjskih poslova u tom pitanju bili su: nedovoljna finansijska sredstva, nedostatak osoblja i neefikasnost birokratije. Predlagao je poboljšanje rada u carskoj misiji i konzulatima, uspostavu sistema za obuku diplomatskog osoblja za službu na Istoku, brigu o njihovom moralnom i vjerskom karakteru, kao i povećanje plata. Davanjem prijedloga o osnivanju novih konzularnih ureda, Ignjatijev je znao da će ti koraci dovesti do udvostručenja rashoda Ministarstva: „Osnivajući konzulate u Turskoj, mislimo, osim na pokroviteljstvo i zaštitu interesa ruskih podanika, na očuvanje i razvijanje osjećaja privrženosti Rusiji kod stanovništva, na njegovo podređivanje onim idejama koje se slažu s pogledima vlade, na zaštitu pravoslavaca od akcija zapadnih misionara... Ne zaboravljam da u očuvanju jedinstva pravoslavlja u Rumeliji leži jamstvo za lakše rješavanje s vremenom slavenskih pitanja i za dobrobit Rusije“ – vidi: О. В. Анисимов, Н. П. Игнатьев о развитии и совершенствовании консульской сети на востоке. Публикация документов, Иерусалимский православный семинар, Выпуск 10, Москва 2020, 234-235; opšir. В. М. Хевролина, *Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатьев*, Москва 2004.

⁸⁷ N. Samardžić, Ruski mit u srpskoj istoriji, *Limes plus*, br. 1, Beograd 2005, 171.

svoje misije.⁸⁸ „Konzul na istoku je u užem smislu veleposlanik, a veleposlanik u Carigradu je više konzul“, napisao je filozof, pisac i diplomat Konstantin Leontjev (К. Н. Леонтьев) koji je imao značajno iskustvo u konzularnom radu u Osmanskom carstvu.⁸⁹ Memorandum ruske vlade iz 1860. upućen velikim silama sadržavao je žalbe hrišćanskog stanovništva na Balkanu. Pojavio se kao rezultat nastojanja Rusije da ih privoli na miješanje u unutrašnje poslove Osmanskog carstva zbog, kako je naglašeno, neprovođenja reformi koje je sultan obećao.⁹⁰ Italijanski konzul je zapazio 1863. da „pravoslavni hrišćani simpatiziraju s Rusijom, čemu je uzrok vjera, ne poznaju nikakvu ideju nacionalnosti, koja se kod njih nalazi još u stanju maglovitosti.“⁹¹ Ruski agenti obilazili su „grčko-istočne manastire“ po Bosni, dijelili im novčane poklone i crkvene knjige.⁹²

⁸⁸ Opšir. О. Е. Петрунина, Особенности российской консульской службы в Османской империи в последней четверти XVIII - начале XX вв, *Электронный научно-образовательный журнал История*, 14, № 9(131), Москва 2023.

⁸⁹ „Veleposlanici na evropskim dvorovima imaju posla samo sa vladarom i ministrom; oni na istočnim (osobito u Osmanskom carstvu) rade i s dvorom i sa stanovništvom“, objašnjavao je Leontjev – prema: М. М. Фролова, Российский консул в Битоле Н.Ф. Якубовский: неизвестные страницы биографии, у: *Славяне и Россия: Славяне и Россия в системе международных отношений*, Москва 2017, 106; opšir. Ф. Ф. Мартенс, *О консулах и консульской юрисдикции на Востоке*, Москва 2013.

⁹⁰ Žalbe pobrojane u memorandumu odnosile su se na „prekomjerno opterećenje hrišćanskih obrađivača zemlje, davanje ubiranja desetine pod zakup, poreze koji se primjenjuju samo na hrišćane (na svinje, žir, šljive i rakiju, porez na izuzeće od vojne službe), akte pritiska i nasilja od strane vlasti i policije, neprihvatanje svjedočenja hrišćana na sudu, neravnopravnost hrišćanske religije muslimanskoj“. Bezakonje, koje je signalizirano od Rusije, može se vidjeti, konstatirali su britanski diplomati, u svim državama. Vjerska tolerancija, kao tradicionalna karakteristika osmanske vlasti, u mnogo širem obimu bila je zastupljena u toj islamskoj državi, nego što su je u tom trenutku prakticirale mnoge evropske države. Britansko diplomatsko-konzularno viđenja muslimansko-hrišćanskih odnosa pokazala su da su se socijalni i materijalni uslovi hrišćana poboljšali, da su akti nasilnog fanatizma, netolerancije ili nasilne konverzije komparativno rijetki, da su „predmet žalbi hrišćana bili više tradicionalna predrasuda i naslijeđeno nepoštovanje jednog dijela međunarodnog stanovništva, za što treba vremena da se iskorijeni“ – prema: E. Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, 142, 145-146.

⁹¹ M. Ekmečić, Početak bosanskog ustanka 1875. g, *Godišnjak Istoriskog društva BiH*, god. VI, Sarajevo 1954, 270. Sarajevski Srbi su, nakon 1863, osnovali društvo sa zadatkom da iskorjenjuje ime Vlah, a da uvodi ime Srbin. Članovi društva su izlazili na gradske carine i dočekivali pravoslavne seljake, govoreći im da oni ne treba da se zovu rišćani, nego Srbi. Na proslavi sv. Save 1869. čuli su se izrazi „naše slavno otačestvo Srbija“, „mi srpski narod“. Sarajevski katolici su, u isto doba, osnovali društvo s ciljem da iskorjenjuje ime Šokac, a umjesto njega uvodi ime Hrvat; opšir. S. Dujmović, Vjerski prelazi i identitet u ranijoj moderni na primjeru Bosne i Hercegovine, u: *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 171.

⁹² Domaće vlasti su među ruske propagandiste svrstale i navodne Ruse – slikare koji su, da bi izbjegli sumnju besplatno slikali „turke“, kako bi ih uvjerali da oni putuju kroz Bosnu da bi uradili skice „za rusku caricu“. Vlasti su tvrdile da imaju dokaze da ruski konzul Ščulepnikov širi intrige, da je podržavao širenje srpske propagande, kao i lica angažirana na tom poslu. Među njima su bili Klement Božić, privatni sekretar pruskog konzula, učitelj „grčko-istočne škole“ Teofil (Bogoljub)

Djelovali su sve s ciljem da pridobiju sveštenike i pravoslavno stanovništvo za Rusiju, za učešće u koordiniranoj akciji Srbije i Crne Gore „u Bosni protiv Turaka“.⁹³ U maju 1867. konzul Holms izvještava da je ruski konzul uvjeravao sarajevske hrišćane da muslimani imaju namjeru da ih masakriraju na Uskrs. U toj propagandnoj akciji pomagali su mu i neki hrišćanski trgovci. Uskrs je ipak prošao u miru, a Holms je ukazivao svojim pretpostavljenim da ideja pogroma hrišćana nije postojala, čak ni među najfanatičnijim muslimanima u Bosni. Navodi o mogućim masakrima nailazili su na oštre demantije osmanskih vlasti, ali i britanskog konzulata u Sarajevu.⁹⁴

U Bosanskom vilajetu 1867. višemjesečno boravi ruski fotograf Petar Pjatkicki (П. П. Пятницкий, 1832–1882). On je „составил целый альбом, посвященный Боснии и Герцеговине“. U njemu („Фотографический сборник церковных древностей и типов славян Европейской Турции. Герцеговина и Босния 1867 года П. Пятницкого“) su „представлены фотографии герцеговинских монастырей, церковной утвари, снимки жителей разных областей края в национальных костюмах“. Pjatkicki je u novembru 1867. predstavio svoje djelo na sjednici Etnografskog odjeljenja Carskog ruskog geografskog društva (Императорское Русское географическое общество - ИРГО).⁹⁵ Porta je 1869. upozorila bosanskog valiju

Petranović i njegov pomoćnik Jakov Vuković. Vlasti su sumnjale da su oni pisali negativne članke o prilikama u Bosni, te ih, svojim kanalima, dostavljali u Slavonski Brod, odakle su dospijevali u bečki dnevnik „Die Zukunft“, zagrebačke listove „Pozor“ i „Narodne novine“ i novosadski „Napredak“ – vidi: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj 2005, 416-418.

⁹³ I. Pederin, Pokušaji prodora na Zapad Crne Gore, Srbije i pravoslavlja u XIX. stoljeću, *Croatica christiana periodica*, br. 30, Zagreb 1992, 194. Smjene konzula nisu bile rijetkost: „Занявший после Гильфердинга пост консула в Сараево Е. Р. Шулепников пробыл на этой должности около десяти лет. Его удаление со службы было связано со скандалом. Увлекаясь карточными играми, русский дипломат погряз в долгах. После него вплоть до Восточного кризиса середины 1870-х гг. пост занимал Алексей Николаевич Кудрявцев. Он отличался вспыльчивым характером и постоянно конфликтовал с иностранными коллегами и местными властями. Примечательно, что преемники Гильфердинга не владели сербским языком. Они продолжали начатую им деятельность по распределению материальной помощи православным славянам, приходившей от русских благотворителей. Вплоть до оккупации Боснии и Герцеговины Австро-Венгрией не менялась позиция России по ориентации исключительно на православное население региона“ – нав. према: К. В. Мельчакова, *Дипломатия и путешествия в неизведанных славянских землях*. А. Ф. Гильфердинг и А. С. Ионин на службе в первом русском консульстве в Сараево, *Славянский альманах*, вып. 1-2, Москва 2014, 61-73.

⁹⁴ E. Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, 137-138. Holms je akcije ruskog konzulata u Bosni objašnjavao činjenicom kako „ruska vlada želi predstaviti da se sve odvija pogrešno u Osmanskom carstvu, a ruski konzul preduzima sve da stvari dobiju takav kurs“. On zaključuje da je Sarajevo „posljednje mjesto u Osmanskom carstvu gdje bi se masakr hrišćana mogao desiti“ – prema: E. Radušić, *Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća*, 237.

⁹⁵ „В фондах Государственной публичной исторической библиотеки России (Москва) и в Славянском фонде библиотеки РАН (Санкт-Петербург) хранятся альбомы Пятницкого

Safvet-pašu na rusku subverzivnu djelatnost u Bosni i na njenu saradničku mrežu. Korespondencija sa saradnicima na terenu obavljala se i preko ruskih konzulata u Dubrovniku i Mostaru.⁹⁶ „Moskovskim konzulima“, govorili su muslimani u Mostaru, „nijedan vezir ne smije ništa“.⁹⁷

Svaki značajniji proces u XIX stoljeću nastajao je na Balkanu uz asistenciju strane diplomatije i evropskog duhovnog uticaja, ostavljajući za sobom osnove za nove krize. Težeći da postanu „orlovi“, „medvedi“ i „lavovi“, balkanske sitne ribe nastojale su, piše Trajan Stojanović, „da povećaju svoje izgledе za dominiranje pridobijanjem pristalica za vlastita shvatanja samoopredeljenja i nužnosti. Ta orijentacija je samo ponekad bila antiruska“.⁹⁸ U Moskvi su 1868. organizirani Etnografska izložba i Slavenski kongres. U tim događajima sudjelovali su predstavnici gotovo svih slavenskih evropskih naroda.

(sadrže po 80 fotografija - prim. S. B.)... Наряду с христианами, в альбоме имеют место и мусульманские образы: дервиш, османли (османский чиновник), бимбаши, юзбаши, турецкая девушка, араб-босняк, турок-босняк, турки-селяки в Герцеговине – према: К. В. Мельчакова, Боснийский вилайет в объективе фотографа П. П. Пятницкого, *Славянский мир в третьем тысячелетии*, № 1–2, вып. 13, Москва 2018, 61–65; Ista, К вопросу о путешествии фотографа П. П. Пятницкого в Боснийский вилайет: новые факты, у: *Славянский мир: общность и многообразие*, Москва 2020, 67–69.

⁹⁶ Glavni nositelji aktivnosti u Mostaru bili su iguman manastira Žitomisljć Serafim Perović i arhimandrit Leontije Radulović i njegov brat Jovan Radulović, mostarski učitelj. Na terenu su djelovali i mostarski trgovac Jefto Bjelobrč, Nevesinjac Aleksa Jakšić, te franjevac Grko Šarić. Prilikom hapšenja nekih od njih, izvršenog po naredbi Safvet-paše, zaplijenjena je veća količina materijala propagandnog sadržaja s dokazima o pripremi ustanka. Od 1872. ruski vicekonzulat u Mostaru (otvoren u avgustu 1858.) imao je donekle izmijenjene zadatke rada i djelovanja. To su: „učvršćivanje predanosti pravoslavlju kod pravoslavnog življa Hercegovine, uz podržavanje saosjećanja prema pravoslavnoj Rusiji, pružanje pokroviteljstva pravoslavnim žiteljima pred osmanskim vlastima uz istovremeno održavanje dobrih odnosa s vlastima, zatim aktivan rad na poboljšanju crkvenih i školskih prilika pravoslavnih žitelja Mostara i Hercegovine, potom zastupanje žalbi pravoslavaca ako su one zasnovane na zakonu, stvaranje uslova za otvaranje konzularne agencije u Trebinju, a ako je to neostvarivo, onda angažovati tajnog korespondenta, kao i onemogućavanje destruktivne aktivnosti austrijskih i francuskih diplomatskih predstavnika u Mostaru i Hercegovini uz nastojanje da se uporedo sa tim sa njima održe dobri odnosi“. Osnivanje ovog drugog ruskog predstavništva, ministar spoljnih poslova Gorčakov, objasnio je riječima: „Mnogo će pomoći u zaštiti i pokroviteljstvu naših jednovjercu u Hercegovini i u njima će podržati vjekovni osjećaj pripadnosti Rusiji“. Ovaj vicekonzulat ukinut je neposredno pred izbijanje ustanka u Hercegovini 1875. godine – vidi: Đ. Galešić, Sigurnosni i drugi ključni aspekti bosanskog egzistiranja prije i za vrijeme okupacije od strane Austro-Ugarske Monarhije i bosanski odbrambeni rat, *Logos*, br. 2, Mostar 2018, 46–47; M. Laković, *Aleksandar F. Gyljferding o društvu u Bosni i Hercegovini*, 49.

⁹⁷ V. Ćorović, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Beograd 1933, 64–65.

⁹⁸ „U praksi, ona je ponekad išla Rusiji na ruku. U oba slučaja, međutim, glavni cilj kome se težilo nije bilo ostvarenje ciljeva zvanične Rusije, nego ciljeva jedne ili više balkanskih nacija, Balkana kao celine ili neke velike ili male balkanske društvene grupe“ – prema: T. Stojanović, *Ruska dominacija na Balkanu*, 162.

Antinjemački i antiaustrijski osjećaji u ruskom društvu bili su očiti.⁹⁹ Gorčakov je 1868. ustvrdio kako „ni Rusija ni hrišćansko stanovništvo Turske nisu spremni za odlučnu borbu, bilo koji ustanak na Istoku je neblagovremen i opasan“.¹⁰⁰ Rusija se posebno oslanjala na Kneževinu Srbiju. O tome koliko su njihovi politički odnosi bili dobri, najbolje svjedoči podatak da su se u ruskim konzulatima čuvalе шифре agenata srpske vlade, koji su preko ruske službene konzularne pošte slali povjerljive izvještaje iz Osmanskog carstva za Beograd.¹⁰¹ Vanjskopolitički program srpske vlade uključivao je aneksiju Bosanskog vilajeta. Planovi o zajedničkoj borbi balkanskih pravoslavnih naroda protiv osmanske vlasti u tom vremenu su se pokazali utopijskim. Previše je bilo kontradiktornosti iskrslо posebno između Crne Gore i Srbije. Analiza građe iz srpskih arhiva, ustvrđuje Melčakova, pokazuje da je Srbija težila prema „самостоятельному решению боснийского вопроса. Босния и Герцеговина воспринимались в Белграде как исконно сербские земли“. Rusko ministarstvo vanjskih poslova je smatralo preuranjenim plan Kneževine Srbije da anektira Bosanski vilajet. Ni Srbija, ni Rusija, ni Austro-Ugarska nisu marile za pitanje što stanovnici tog vilajeta žele. Srbija je, vođena vlastitim interesima, provodila aktivnu protuosmansku propagandu. Njena politika imala je za cilj „взращивание сербской национальной идеи в местном населении“. Većina šifrirane korespondencije srpskih agenata prolazila je u vilajetu kroz ruske konzulate kao diplomatska pošta, što ju je zaklanjalo od pažnje osmanskih vlasti. Ustanak u Hercegovini u ljeto 1875. izazvao je buru u ruskoj javnosti. Širom Rusije prikupljana su sredstva za pomoć „turskim Slavenima“ („турским славянам“), za borbu „браће по крви и вјери“ protiv „вишегодишњег турског зулума“, dobrovoljci su odlazili su na ustanička područja. Štampa je bila glasnogovornik ideja panslavizma, pretvara se u političku snagu. U Rusiji je djelovao široki pokret za pomoć ustanicima.¹⁰² Najaktivniji u prikupanju priloga bio je Moskovski slavenski komitet, naročito njegovo Petrogradsko odjeljenje.¹⁰³

⁹⁹ Упор. В. М. Хевролина, Российская дипломатия в рамках крымской системы, *Новая и новейшая история*, № 4, Москва 2014, 107-126; S. Terzić, Idejni sadržaj i strategija ruske balkanske politike (1856-1914), *Merdijani*, br. 1, Beograd 1999, 39-43.

¹⁰⁰ O. R. Ajrapetov, *Spoljna politika Ruske imperije 1801–1914*, I, Višegrad 2023, 434.

¹⁰¹ S. Nedeljković, Ivan Stepanović Jastrebov, prijatelj i zaštitnik srpskog naroda na Kosovu i Metohiji, *Istraživanja*, br. 24, Novi Sad 2013, 314.

¹⁰² Dvadesetogodišnje iskustvo ruskih diplomata u Bosanskom vilajetu, bilo je od velike važnosti za oblikovanje politike Rusije. Čim se nakon 1878. pojavilo „bosansko pitanje“, ruski diplomati su se osvrtni na izvještaje svojih prethodnika. To je omogućilo zauzimanje uravnoteženog i promišljenog stava o „bosanskom pitanju“ i uveliko spasilo Rusiju od ozbiljnih međunarodnih sukoba u nekoliko narednih decenija – prema: К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 395; D. Leovac, Ruska arhivska građa i istorija Bosne i Hercegovine u 19. veku sa osvrtom na najnovija ruska istraživanja, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka*, Novi Sad 2020, 210-214.

¹⁰³ Ukupan iznos priloga koji su zvaničnom linijom poslani u Hercegovinu iznosio je, prema podacima slavenskih komiteta, 25. decembra 1875. godine 360.000 rubalja. Prema izvještaju

Pomoć je dostavljana preko Azijskog departmana Ministarstva vanjskih poslova i Ruskog generalnog konzulata u Dubrovniku.¹⁰⁴ Među prvim priložima, krajem septembra 1875, srpskim izbjeglicama stigla je pomoć Ruskog društva za pomoć ranjenim i bolesnim.¹⁰⁵ Vladimir Ćorović piše da je ustanak u Hercegovini pokrenut „sa znanjem Crne Gore. Ma koliko da su u istinu bili teški turski finansijski nameti, agrarni neuređeni odnosi i administrativni zulumi, ipak je van svake sumnje da ustanak ne bi planuo, da su vođe hercegovačke dobile s Cetinja izričnu i neuvijenu opomenu, da tome nije vreme“. Dalmacija je podupirala ustanike i zbrinjavala prognanike. Prema pisanju „Narodnog lista“ tamošnja javnost je s ušišćenjem iščekivala oslobođenje „naše braće“ u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁶ Milorad Ekmečić iznosi kako je „svakodnevna zainteresovanost malog čovjeka i u zapadnoevropskim zemljama i u Rusiji, prvi put bila toliko intenzivna da je i to samo od sebe podsticalo savremenu publicistiku da daje opise događaja iz prve ruke“. Veliki evropski listovi šalju dopisnike na Balkan sa zadatkom da pokrivaju zbivanja na tom prostoru.¹⁰⁷

petrogradskog Slavenskog komiteta, od avgusta 1875. do oktobra 1876. prikupljeno je oko 900.000 rubalja samo od ovog odbora. U Hercegovinu su pristizali ruski dobrovoljci. Iz Odeze je u Hercegovinu otišlo 25 ljudi, 10 iz Kijeva. Internacionalni odred predvođen Janovskim (В. Я. Яновский) je broja 80 ljudi. Dobrovoljci su učestvovali u borbama. Ustanicima je nedostajalo odjeće, hrane i medicinske skrbi, oružja i baruta. To je bio jedan od glavnih razloga kratkog boravka ruskih dobrovoljaca u Hercegovini – vidi: С. И. Данченко, *Начало Великого Восточного кризиса 70-х годов XIX в. и русское общество*, u: *Славянский мир в третьем тысячелетии: Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов*, Москва 2016, 145-151; opšir. J. Jovanović, Učešće ruskih dobrovoljaca u hercegovačkom ustanku 1875-1878, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, III, Sarajevo 1977.

¹⁰⁴ Opšir. R. Petrović, *Ruski konzulat u Dubrovniku od osnivanja do 1878. godine*, Dubrovnik 2010. „После завоевания Турцией Балканы“, piše Konstantin Nikiforov (К. В. Никифоров) „фактически оказались в Азии. Недаром и в России этим регионом занимался Азиатский департамент Министерства иностранных дел. И только через несколько столетий началось возвращение этого региона в Европу“. Azijski departman Ministarstva vanjskih poslova osnovan je 19. aprila 1819. ukazom cara Aleksandra I (1801-1825). U početku, u okviru njega su djelovala četiri odjeljenja, čije su aktivnosti, u najširem smislu, obuhvatale koordinaciju među ruskim diplomatskim misijama na Istoku i kontrolu nad vršenjem političkih dogovora između Rusije i azijskih zemalja - vidi: К. В. Никифоров, *Сербия на Балканах. XX век*, Москва 2012, 13; M. Antić, Nikolaj Pavlovič Ignjatijev i Azijski departman Ministarstva inostranih djela Ruske imperije (1861-1864), *Leskovački zbornik*, LXIII, Leskovac 2023, 79-81.

¹⁰⁵ J. Blažić Pejić, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858-1875)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2021, 414-416.

¹⁰⁶ T. Oršolić, Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 42, Zadar 2000, 289.

¹⁰⁷ Opšir. *Slavno doba Hercegovine: spomen-knjiga o Hercegovačkom ustanku 1875-1878*, Beograd 2005. Milorad Ekmečić napominje da je veliki dio ruskog javnog mnjenja bio uz ustanike, ali i da je postojao jedan krug ljudi koji se zalagao za obazrivu politiku prema Austro-Ugarskoj i njenim interesima, navodeći primjer ruskog ambasadora u Beču, Novikova, koji je govorio da zadatak Rusije nije da pomaže nacionalno oslobođenje Južnih Slavena, već da čeka vrijeme da ih

Rastuća popularnost panslavizma među ruskim oficirima 1860-ih i 1870-ih pridonijela je novom definiranju ciljeva gerilskog djelovanja na Balkanu, koje se počelo u Petrogradu tretirati kao način izazivanja protuosmanskog ustanka među balkanskim pravoslavicima.¹⁰⁸ Ruski slavenofili su podsticali srpsku vladu na rat sa Osmanskim carstvom, obećavajući da je „Srbima potrebno da izdrže samo dva meseca“, a u međuvremenu će slavenofili tako prodrmati društvo da će ruski car i kancelar Gorčakov biti prinuđeni da podrže Srbiju.¹⁰⁹ Ruski ambasador Ignjatijev je čak poručivao Srbima: „Čim objavite rat, Rusija će odmah za vama”.¹¹⁰ Srbija je „обманутая Игнатьевым“ 18/30. juna 1876, u savezu a Crnom Gorom, objavila Porti rat. „Velika istočna kriza“, rusko-osmanski rat i dramatična zbivanja 1875-1878, prateća teritorijalna razgraničenja dogovorena i legalizirana na Berlinskom kongresu, umnogome su izmijenili vjersko-etničku sliku Balkana.

Zaključak

Geopolitika je izučavanje međunarodnih odnosa iz prostorne ili geografske perspektive. Henri Kisindžer (Henry A. Kissinger) tvrdi da je ona jednostavno sinonim za odnose velikih sila. Sve regionalne historije su doista u značajnoj mjeri i globalne. „Moć, sukob i borba“ osnovni su pojmovi politike. Realističke teorije pretpostavljaju da države nemaju stalne prijatelje već trajne interese. Sve se, kazuju iskustva, temelji na odnosu snaga i moći među državama. Visoka politika u koju spada i diplomatija sa svojim raznovrsnim sadržajima, zbog povjerljive naravi, uvijek ostaje za naučnike otvoreno istraživačko polje. Jugoistočna Evropa je bila u središtu pažnje spoljne politike Rusije zbog geostrateškog položaja tog prostora koji izlazi na Jadransko, Egejsko i Crno more. General Fadejev (P. A. Фадеев) ističe 1870. da je Rusija bez izlaska u Sredozemno more „ptica sa jednim krilom“. Jedini put ka tom moru vodio je rusku crnomorsku flotu pored Istanbula, kroz osmanske moreuze Bosfor i Dardaneli. Istanbul je bio ključ ruske politike, koja je, vođena tim ciljem, tražila svoje podršku među balkanskim pravoslavnim narodima. Balkan je u ruskoj politici tretiran saglasno njenim geopolitičkim koncepcijama. Dugogodišnji ministar vanjskih poslova Gorčakov formulirao je politički kredo Petrograda: „Balkan je zona vitalnih interesa Rusije“. Ruska vlada je na „putu za Konstantinopolj“ trebala saveznike u „balkanskim poslovima“. Iako je sama

rusifikuje – prema: J. Aleksić, *Život i delo Milorada Ekmečića (1928-2015)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica 2021, 289-290.

¹⁰⁸ В. Таки, *Турецкие войны России: Царская армия и балканские народы в XIX столетии*, Москва 2025, 25.

¹⁰⁹ N. Bondarjov, *Rusija i Rusi u Srbiji (II)*, <https://infoport.co/русија и руси у србији-ii/>.

¹¹⁰ D. Radojević, *Slika ruske vojske u srpskoj memoaristici druge polovine XIX veka*, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 2, Novi Sad 2024, 107.

Rusija bila multietnička i multikonfesionalna država, ona je tražila podršku isključivo od tamošnjih pravoslavnih naroda. Jedan od akcenata njene politike bio je i na sveslavenstvu i vjerskoj vezi s tim narodima. Rusija se u praksi ponašala kao zaštitnica pravoslavnih hrišćana i nastojala je da tu ulogu sprovodi što revnosnije („zaštita i pokroviteljstvo“). Toga su bili svjesni i diplomatski predstavnici zapadnih zemalja. Vođena svojim dalekosežnim ciljevima, Rusija je podupirala balkanske pravoslavne narode i formiranje širokog antiosmanskog saveza. U drugoj polovini XIX stoljeća podudarali su se ciljevi ruskog ministarstva vanjskih poslova i pravoslavnih balkanskih naroda. Konkurencija velikih država, uz balkansku etničku i vjersku mozaičnost, kvarila je ipak račune uprošćenim kategorizacijama i kombinacijama. Važnu ulogu u ostvarenju planova Rusije imali su i njeni konzuli rasuti po brojnim mjestima. Oni su rješavali ne samo trgovačke, već i političke probleme. Primarnost političkih funkcija u djelovanju tih konzula u „evropskoj Turskoj“ sredinom XIX stoljeća bili su posljedica složene političke situacije u tom regionu, uzrokovane krizama Osmanskog carstva, opsega nacionalnih pokreta njemu potčinjenih pravoslavnih naroda i zaoštavanja proturječja među evropskim silama koje su se borile za zaštitu svojih interesa. Široki spektar aktivnosti ruskih diplomata na Balkanu, iako ne uvijek uspješan u svim segmentima, bio je od velike važnosti za potpunije oblikovanje balkanske politike Petrograda. Razvila su se određena saznanja o tom prostoru, njegovim karakteristikama i značaju u evropskom kontekstu. Očuvanje i jačanje prisustva na Balkanu postalo je jedan od glavnih zadataka vanjske politike Rusije sredinom XIX stoljeća, koju su uveliko trebali provoditi njeni konzulati, osmišljeni ne samo za obavljanje tradicionalnih funkcija u sistemu rusko-osmanskih odnosa, već i za zastupanje Rusije i njeno djelovanje među pravoslavnim narodima u Osmanskom carstvu. Lenjin je pisao da se carska Rusija odnosila prema tim narodima kao „lisica prema kokošinju – čuvala ih je striktno za sebe“.

Summary

Geopolitics is the study of international relations from a spatial or geographical perspective. Henry Kissinger (Henry A. Kissinger) argues that it is simply a synonym for great power relations. All regional histories are indeed, to a significant extent, also global. „Power, conflict, and struggle“ are the fundamental concepts of politics. Realist theories assume that states have no permanent friends, only permanent interests. Everything, as experience shows, is based on the balance of power and strength among states. High politics, which includes diplomacy with its diverse contents, always remains an open field of research for scholars due to its confidential nature. Southeastern Europe was at the center of Russian foreign policy attention due to the geostrategic position of this region, which has access to the Adriatic, Aegean, and Black Seas. General Fadeyev (R. A. Fadeyev) pointed out in 1870 that Russia, without access to the

Mediterranean Sea, is „a bird with one wing.“ The only route to that sea led the Russian Black Sea Fleet past Istanbul, through the Ottoman straits of the Bosphorus and Dardanelles. Istanbul was the key to Russian policy, which, driven by this goal, sought support among the Balkan Orthodox peoples. In Russian policy, the Balkans were treated in accordance with its geopolitical conceptions. Long-serving Foreign Minister Gorchakov formulated Petersburg's political credo: „The Balkans are a zone of Russia's vital interests.“ The Russian government, on the „road to Constantinople,“ needed allies in „Balkan affairs.“ Although Russia itself was a multi-ethnic and multi-confessional state, it sought support exclusively from the local Orthodox peoples. One of the emphases of its policy was also on Pan-Slavism and the religious connection with these peoples. In practice, Russia acted as the protector of Orthodox Christians and sought to carry out this role as zealously as possible („protection and patronage“). Diplomatic representatives of Western countries were also aware of this. Guided by its far-reaching goals, Russia supported the Balkan Orthodox peoples and the formation of a broad anti-Ottoman alliance. In the second half of the 19th century, the goals of the Russian Ministry of Foreign Affairs and the Orthodox Balkan peoples coincided. The competition of great powers, along with the Balkan ethnic and religious mosaic, nevertheless complicated simplistic categorizations and combinations. An important role in the realization of Russia's plans was also played by its consuls, scattered in numerous places. They dealt not only with commercial but also with political problems. The primacy of political functions in the activities of these consuls in „European Turkey“ in the mid-19th century was a consequence of the complex political situation in the region, caused by the crises of the Ottoman Empire, the scope of national movements of the Orthodox peoples subordinated to it, and the sharpening of contradictions among European powers fighting to protect their interests. The wide spectrum of activities of Russian diplomats in the Balkans, although not always successful in all segments, was of great importance for the more complete shaping of Petersburg's Balkan policy. Certain knowledge developed about this area, its characteristics, and its significance in the European context. Preserving and strengthening its presence in the Balkans became one of the main tasks of Russian foreign policy in the mid-19th century, which was largely to be carried out by its consulates, designed not only to perform traditional functions in the system of Russo-Ottoman relations but also for representing Russia and its activities among the Orthodox peoples in the Ottoman Empire. Lenin wrote that Tsarist Russia treated these peoples like „a fox towards a henhouse – it guarded them strictly for itself.“

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Rukopisi/Manuscripts:

1. B. Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Banjaluka 2019.
2. D. Leovac, *Srbija i Rusija za vreme druge vladavine kneza Mihaila (1860-1868)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2014.
3. J. Aleksić, *Život i delo Milorada Ekmečića (1928-2015)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica 2021.
4. J. Blažić Pejić, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858-1875)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2021.
5. M. Gostović, *Salname Kosovskog vilajeta 1879-1900.*, master rad, Filozofski fakultet, Novi Sad 2019.
6. M. Živanović, *Ruski grobni kompleksi u Srbiji u 20. veku*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2019.
7. В. В. Первенцев, *Консульская служба России в XVIII - начале XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Дипломатическая академия МИД России, Москва 1992.
8. О. В. Лебедева, *История и эволюция дипломатической службы России*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД Российской Федерации (МГИМО), Москва 2019.

Knjige/Books:

1. „Будь верен до смерти“. Судьбы православия в Османской империи XV-XX вв, Москва 2005.
2. A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Sarajevo 1972.
3. B. Krizman, *Postanak moderne diplomacije*, Zagreb 1957.
4. E. Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo 2019.
5. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988.
6. J. Guskova, *Balkanski putevi i sumanuto bespuće: mišljenje ruskog istoričara*, Beograd 2013.
7. J. Hadži Vasiljević, *Rusija zaštitnica pravoslavlja i njeni konsularni zastupnici u našim krajevima pod Turcima*, Beograd 1940.
8. M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008.
9. O. R. Ajrapetov, *Spoljna politika Ruske imperije 1801-1914*, I-II, Višegrad 2023.
10. R. Vukadinović, *Politika i diplomacija*, Zagreb 2004.
11. *Ruski diplomatski predstavnici u Beogradu u ličnim beleškama i uspomnama na prelomu 19/20. veka*, priredili A. Timofejev-J. Mironova, Beograd 2024.
12. S. Terzić, *Na kapijama Konstantinopolja: Rusija i balkansko pitanje u 19. veku*, Beograd 2021.
13. V. Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965.
14. А. Ю. Тимофеев-М. Л. Ямбаев-И. Антанасевич, *Дипломаты российской империи в Старой Сербии на рубеже веков*, Белград 2024.
15. В. Н. Виноградов, *Двуглавый российский орел на Балканах, 1683-1914*, Москва 2010.
16. В. Таки, *Турецкие войны России: Царская армия и балканские народы в XIX столетии*, Москва 2025.

17. В. Таки, *Царь и султан: Османская империя глазами россиян*, Москва 2017.
18. Г. Л. Арш, *Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I. Очерки*, Москва 2013.
19. Е. В. Сафронова, *Становление и развитие консульской службы Российской Империи в XVIII – начале XX в*, Санкт-Петербург 2002.
20. Е. И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение)*, Москва 1955.
21. Е. П. Кудрявцева, *Министерство иностранных дел России во второй четверти XIX века*, Москва 2019.
22. *История России и Украины (XIX – начало XX в): пособие для студентов ист. фак. спец. 1-21 03 01 „История (по направлениям)“*, ч. 1, Минск 2008.
23. К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг*, Москва 2019.
24. К. В. Никифоров, *Сербия на Балканах. XX век*, Москва 2012.
25. М. М. Керимова, *Югославянские народы и Россия. Этнографические сюжеты в русских публикациях и документах первой половины XIX в*, Москва 1997.
26. М. Н. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии*, London 1991.
27. *Россия и славяне: Политика и дипломатия*, Москва 1992.
28. С. И. Чернявский, *Российские дипломаты в Первой мировой войне*, Москва 2014.
29. С. С. Татищев, *История российской дипломатии*, Москва 2010.
30. *Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв*, Колл. Монография, Москва 2024.

Članci/Articles:

1. A. Nikiforov, Prva ruska predstavnštva u Crnoj Gori i Srbiji, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Titograd 1991.
2. B. Teinović, Prvi ruski konzul Aleksandar F. Giljferding o Srbima tri vere u Bosanskom ejaletu 1857/58. godine, u: *Rusija i Balkan: ekonomsko, političko i kulturno prisustvo Rusije na Balkanu - položaj, uloga i značaj Republike Srbije*, Beograd 2022.
3. D. Kovačević, Spoljna politika Rusije od Krimskog rata do početka Velike istočne krize: (1856-1875), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011.
4. E. Radušić, Stereotipi o mržnji među narodima - britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća, *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo 2008.
5. F. Koken, Rusija je jaka i kada nam izgleda da je slaba, *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 1995.
6. J. V. Janjić, Simeon Milutinović Sarajlija i Aleksandar Fjodorovič Giljferding (prilog pitanju o rusko-srpskim kulturnim prožimanjima), *Filolog*, br. 23, Banjaluka 2021.
7. M. Antić, Nikolaj Pavlovič Ignjatijev i Azijski departman Ministarstva inostranih djela Ruske imperije (1861-1864), *Leskovački zbornik*, LXIII, Leskovac 2023.
8. M. Antić-M. Mitić, Kulturni aspekti u Carigradu u odabranim svedočanstvima venecijanskih i ruskih diplomata (XVIII i XIX vek), *Baština*, sv. 61, Leposavić 2023.
9. M. Jambajev, Ruski konzuli o makedonskom pitanju, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998.
10. M. Laković, Aleksandar F. Giljferding o društvu u Bosni i Hercegovini, u: *Nauka i politika*, knj. 5, tom 2, Pale 2011.
11. M. Laković, Ruski konzuli o nacionalnoj svijesti Srba u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka, *Radovi Filozofskog fakulteta*, br. 19, Pale 2017.
12. M. Milošević, Delatnost ruskih konzula na Kosovu i Metohiji u XIX i početkom XX veka, u: *Kosovo i Metohija kroz činjenice, tumačenja i simbole*, II, Leposavić 2023.

13. N. Urić, Pitanje reformi i ustanka u Turskoj s posebnim osvrtom na delatnost Srpsko-bosanskog odbora i ruskih slovenofila (1860–1861), *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 84, Novi Sad 2012.
14. R. J. Popović, *Delatnost prvog ruskog konzula u Srbiji Gerasima Vaščenka 1838-1843. godine*, *Istorijski časopis*, knj. LXV, Beograd 2016.
15. R. Ljušić, Ruski konzul Vaščenko o prilikama u Bosni i Hercegovini krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina XIX veka, *Istorijski časopis*, knj. 29–30, Beograd 1983.
16. S. Nedeljković, Aktivnosti ruskih konzula u Staroj Srbiji krajem XIX i početkom XX veka, *Baština*, sv. 12, Leposavić 2001.
17. S. Nedeljković, Ivan Stepanovič Jastrebov, prijatelj i zaštitnik srpskog naroda na Kosovu i Metohiji, *Istraživanja*, br. 24, Novi Sad 2013.
18. V. Simović, Začeci politike „meke moći“ Rusije prema Bosni i Hercegovini na primeru djelovanja Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga, u: *Balkan i Istok*, Banjaluka 2022.
19. A. A. Михайлова, Черно-белые воспоминания о Старой Сербии: к информативной ценности. Архивных фотографий начала XX века, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1(27), Санкт-Петербург 2020.
20. В. И. Сеница, Русско-турецкая война 1768-1774 гг. и Восточный вопрос, u: *Вопросы новой и новейшей истории*, Минск 1974.
21. В. М. Хевролина, Министерство иностранных дел России в 1856-1878 гг, *Новая и новейшая история*, № 4, Москва 2002.
22. В. М. Хевролина, Борьба России за усиление своих позиций на Балканах в 1856-1875 годах (деятельность российских консулов), u: *Геополитические факторы внешней политики России второй половины XVI - нач. XX вв*, Москва 2007.
23. В. Мельчакова, Дипломатия и путешествия в неизведанных славянских землях. А. Ф. Гильфердинг и А. С. Ионин на службе в первом русском консульстве в Сараево, *Славянский альманах*, вып. 1-2, Москва 2014.
24. Е. В. Сафронова, Эволюция функций консульских учреждений Российской империи в XVIII-начале XX вв, *Научные ведомости Белгородского государственного университета, Сер. Философия. Социология. Право*, № 9(40), вып. 2, Белгород 2007.
25. Е. С. Третьякова, Формирование системы управления внешнеполитической деятельностью российского государства в XIX веке, *Вопросы управления*, № 1(13), Москва 2015.
26. Е. Ю. Гуськова, Субъективный фактор в истории. Балканы и роль Горчакова в формировании исторических традиций российской дипломатии, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 1998.
27. К. А. Жуков, Отношения России и Османской Турции в конце XV – начале XX в, u: *Россия и Восток: феноменология взаимодействия и идентификации в Новое время*, Санкт-Петербург 2011.
28. К. В. Мельчакова, Боснийский вилайет в объективе фотографа П. П. Пятницкого, *Славянский мир в третьем тысячелетии*, № 1–2, вып. 13, Москва 2018.
29. К. В. Мельчакова, В гостях у „москотов“. Славяне из Боснии и Герцеговины в Москве в 1850–1870-е годы, u: *Славяне и Россия: славяне в Москве. К 870-летию со дня основания г. Москвы*, Москва 2018.
30. К. В. Мельчакова, Герцеговина в „Турецкой империи“. Российский консул А. Н. Кудрявцев о жизни края в 1860-е годы, *Славянский альманах*, вып. 3–4, Москва 2021.
31. К. В. Мельчакова, К вопросу о путешествии фотографа П. П. Пятницкого в Боснийский вилайет: новые факты, u: *Славянский мир: общность и многообразие*, Москва 2020.
32. К. В. Мельчакова, Славяне-мусульмане Боснии и Герцеговины в трудах А. Ф. Гильфердинга, u: *Славянский мир в третьем тысячелетии. Этнические, конфессиональные, социокультурные компоненты идентичности народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы*, Москва 2017.

33. Л. П. Лаптева, Сотрудничество А. Ф. Гильфердинга с журналом „Русская беседа“ (1856–1860 гг), и: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати*, Москва 2014.
34. М. В. Белов, Русские путешественники и дипломаты на Балканах в первой половине XIX в: типология и эволюция описательных стратегий, и: *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011.
35. М. В. Лескинен, Изображение „другого“ в российской науке второй половины XIX в: принципы описания, термины, методы, и: *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011.
36. М. И. Симов, Русские консульства на Балканах и их роль в осуществлении разведки накануне русско-турецкой войны 1877–1878 годов, *Славяноведение*, № 3, Москва 2017.
37. М. М. Фролова, Российский консул в Битоле Н. Ф. Якубовский: неизвестные страницы биографии, и: *Славяне и Россия: Славяне и Россия в системе международных отношений*, Москва 2017.
38. М. Пешевска, Односот на царска Русија кон Македонија на крајот на XIX и почетокот на XX век, и: *Рускиот императорски конзулат во Битола 1861-1915.*, Скопје 2015.
39. М. Ю. Государева, Русская дипломатическая миссия в Стамбуле в 20-30 годы XVIII века, *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина*, № 1 (30), Рязань 2011.
40. Н. М. Елизаров, Консульская служба России. К 200-летию консульского департамента МИД Российской Федерации, *Россия и АТР*, № 2, Владивосток 2009.
41. О. В. Анисимов, Н. П. Игнатьев о развитии и совершенствовании консульской сети на востоке. Публикация документов, Иерусалимский православный семинар, *Выпуск 10*, Москва 2020.
42. О. В. Лебедева, Российская консульская служба во второй четверти XIX века, *Международная жизнь*, № 11, Москва 2018.
43. О. В. Лебедева-А. Н. Панов, Зарубежная дипломатическая служба России второй четверти XIX века, *Международная жизнь*, № 12, Москва 2018.
44. О. Е. Петрунина, Первые российские консулы в Османской империи во время мира и войны (1776–1787), и: *Россия - Турция - Греция: возможности диалога на Балканах*, Москва-Санкт-Петербург 2021.
45. О. М. Торшина, История становления и развития консульской службы, *Вестник Российского университета дружбы народов*, Серия: *Юридические науки*, № 3, Москва 2009.
46. С. А. Симеонов, Консулствата като фактори на икономическия растеж в Българското възраждане, *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. VIII, Варна 2023.
47. С. А. Симеонов, Служить нации, представлять империю: консулы России на Балканах (1774–1878 гг), и: *Балканы знакомые и незнакомые: события, личности, нарративы. XVIII–XXI вв.*, Москва 2022.
48. С. Г. Курбанов, Консульская служба в России от истоков и до современности: развитие и становление, *Управленческое консультирование*, № 9, Санкт-Петербург 2015.
49. С. И. Данченко, Начало Великого Восточного кризиса 70-х годов XIX в. и русское общество, и: *Славянский мир в третьем тысячелетии: Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов*, Москва 2016.
50. Ф. Л. Гумаров-А. М. Абидулин, К вопросу о русских миссиях в Константинополе: Османская империя глазами русских посланников XVIII в, *Эхо веков*, №1, Казань 2024.